



Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran
Vol 18, No 1, Sprig and Summer 2025
ISSN: 2008-7357 E-ISSN: 2588-6916



DOI: <https://doi.org/10.48308/IRHJ.2025.237263.1372>

Research Paper

Rereading the Hidden Transcript of Iranian Society in the Constitutional Revolution

1. Mehdi Najafzadeh,  2. Vahid Sinaee,  3. Zahra Mohammadpour dehsorkhi, 

1. Assistant professor of the Political Science department, Ferdowsi Mashhad University, Mashhad, Iran, (Corresponding Author), Email: m.najafzadeh@um.ac.ir

2. Assistant Professor of the Political Science department, Ferdowsi Mashhad University, Mashhad, Iran, Email: sinaee@um.ac.ir

3. M.A. Student in Political Science, Ferdowsi Mashhad University, Mashhad, Iran, Email: mohammadpour.zahra@mail.um.ac.ir

Received: 2024/10/16 PP 157-187 Accepted: 2025/01/29

Abstract

Iranian society has always tried to implement public speech and action against those in power, and beyond their direct supervision, it manifests a different speech and action. Historically, Iranian society has always been under the control of authoritarian governments, the most important characteristics of which have been lawlessness, lack of institutionalization of power, and arbitrary and imposed rule by the dictatorial ruler. In such circumstances, society puts on a show of obedience and consent that is very consistent with the image that the rulers want to portray. However, behind the curtain of power, what it cannot narrate is manifested in hidden transcripts and the criticism of domination. During the reign of Nasser al-Din Shah, authoritarian domination and the inability to create an efficient state led Iranian society to its hidden face, and hidden transcripts increased significantly. This research, using Scott's theoretical model of hidden narratives and the text analysis method, seeks to answer the question of how and in what forms the hidden transcripts of Iranian society are manifested in the Constitutional Revolution. The research findings show that the emergence of nighttime diaries from secret societies is a prominent point of emergence of the hidden transcripts of this period. Gradually, hidden transcripts also appear in other forms such as secret newspapers, foreign newspapers, imaginary travelogues, imaginary conversations, anonymous letters, and dream books. As the unrest continued, these narratives took on an overt form and, by challenging political power, became the Constitutional Revolution.

Keywords: Iranian Society, Autocratic rule, Hidden Copy, Constitutional Revolution.

Citation: Najafzadeh, Mehdi and Vahid Sinaee and Zahra Mohammadpour dehsorkhi. 2025. *Rereading the Hidden Transcript of Iranian Society in the Constitutional Revolution*, Journal of History of Iran, sprig and summer, Vol 18, no 1, PP 157-187.



Copyright: ©2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

The investigation of the political action of the Iranian society before the constitutional revolution shows that a large part of the society's protest against the government was manifested in the form of silent stability and hidden copies. These transcripts were formulated in contrast to the official narrative of the government abroad or private circles and secret associations, away from the supervision of the authoritarian government, or in the field of literature, and secret situations. Absolutism of arbitrary government, lack of accountability, backwardness, inefficiency, and general repression are among the reasons of Iranian society for shaping the hidden transcript of this era. The most important shortcoming of this period is the lack of law. According to Adamiyat, during this period, there was no strong legal system in Iran that met all the conditions or at least the most important features of the rule of law. Equality, which is the essence of the rule of law, had no real meaning, and individual desire prevailed both in tradition and custom. Therefore, there was no mention of human safety and social justice. However, any obvious movement towards reforming and establishing the law by the autocratic government and reactionary clergy will be suppressed and silenced. This forced the Iranians to turn to covert activities by using the conservative measures that they had used throughout history in the face of tyranny. Around the end of Naser al-Din Shah's reign, groups of people secretly discussed the desirability of getting rid of tyranny and the benefits of freedom and justice. After the murder of Nasir al-Din Shah, they became more active in the capital and the provinces, and after many discussions, they decided to coordinate their actions to overthrow the tyranny and establish a set of laws and justice. Such thoughts gradually penetrated the culture of the society and were manifested in the form of secret copies, and secret activities began in Tehran and other cities in a wide field, which eventually led to the constitutional revolution.

Materials and Methods

In the present research, we have benefited from the text analysis method. The starting point of this method is the careful examination of the text. In this sense, the speakers of the text, the process of its production, showing the effect of the two sides of the text and the context (political, socio-historical of the text), paying attention to the special conditions of the production of the text, continuous and successive changes of the meaning of the text and the dialectical relationship of power and the text are investigated. In this way,

the researcher can understand the obvious and hidden angles of attitude, the worldview of people, and the hidden thoughts in the documents that are studied. Based on this, in the method of text analysis, the spoken or written text, or what is called social discourses, must be consistent with the systematic analysis of their social context. In this sense, the analysis of the text must also analyze the form or structure, and organization of the text. In other words, at the same time, we have to analyze the content of the text, its structure and context. Based on this, it is necessary to pay attention to the four main components: reference, presuppositions, implications, and inferences. Therefore, for reading texts and their social relationship, four components should be examined. 1. What is the author's desired word, and what does it refer to? 2. Based on which intellectual and social backgrounds did the author speak, and what role did his social experiences play in this? 3. How can you understand what the difference is between what the authors had and what he wrote? 4. What conclusion does a text, work, or speech faced in the social arena or among its readers and listeners?

Result and Discussion

Iran's authoritarian political structure, along with political and social instability, has caused the Iranian society to show dual ways in its individual and social behavior. In conservatively estimating the scope of power, he performs a show of submission and satisfaction and in the social arena; he shows his agreement with the official approaches of building power. However, at the same time, he is also busy creating hidden discourse, and in situations where he is faced with the weakness of the power structure, he has been able to reveal this hidden discourse and challenge the political power in a collective action. Therefore, power in Iran has its meaning in a network of social relations, and the resistance and escape routes of the oppressed society against the stubbornness of the superior power are abundantly found, and the hidden transcript is an arena of these resistances and narratives, which gives Iranians the opportunity to face the power freely express their personal opinions in criticism of dominance. Based on this, here, we will examine the most important forms of manifestation of the hidden transcript of Iranian society on the eve of the constitutional revolution. In this period, the government's weakness and inability to manage the country, and the inability and reluctance of the government apparatus to advance political and economic reforms, provided the ground for the emergence of hidden transcripts that were a reflection of confrontation with tyranny, justice, and modernism. These transcripts ranged from accompanying the ruling ideology

to the formation of secret assemblies and associations, emerging in the field of anonymity, and embellishing the summaries of the deepest desires and wishes of the society to renew and replace the rule of law instead of the ruler's tyranny. Based on this, the scope of new ideas expanded through these copies, and the criticism of the government and the country's backwardness rose, and the courage to express a narrative that had been suppressed for a long time was revealed in the constitutional revolution.

Conclusions

Using the theoretical model of Scott's hidden narrative, this article seeks a new understanding of the behavior and political texts of Iranian society during the constitutional revolution. The authoritarian political structure of the Iranian society, along with other structures of the society, has caused the aspects of the silent resistance of the Iranian society to be immune from the violence of the dominant elites to be widely manifested in secret transcripts. In this way, by emphasizing on numerous historical examples, it can be shown that the logic of the formation of secret transcripts in Iranian society and its scope and difference from public transcripts compared to some societies is influenced by the social structure of this society, which was formed during a long process and to some extent, It is fixed. Based on this, on the eve of the constitutional revolution and beyond the political suffocation and the conquest of the public sphere, many intellectuals and writers were able to rely on the traditions of the society in secretive thinking and conservatism, and using irony, allegory, and mysterious Persian expressions in the discourse. To enter their target into the public discourse, which was very much welcomed by different sections of society. Apart from criticizing the ruling political tyranny, these works also reflected the ideal of modernism and constitutionalism and became the foundation of a social movement that realized its slogans in the constitutional revolution. Therefore, what is important in connection with these copies is their widespread influence in Iranian society and their ability to challenge the ruling political power.



دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

مجله تاریخ ایران

سال ۱۸، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴
شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357



DOI: <https://doi.org/10.48308/IRHJ.2025.237263.1372>

مقاله پژوهشی

بازخوانی رونوشت پنهان جامعه ایران در انقلاب مشروطیت

۱. مهدی نجف‌زاده،^{id} ۲. وحید سینائی،^{id} ۳. زهرا محمدپور دهسرخ^{id}

۱. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. (نویسنده مسئول)، رایانامه: m.najafzadeh@um.ac.ir

۲. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: sinaee@um.ac.ir

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: mohammadpour.zahra@mail.um.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۲۵ صص ۱۵۷-۱۸۷ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۰

چکیده

جامعه ایران همواره سعی کرده است در برابر صاحبان قدرت گفتار و کنشی عمومی را به اجرا بگذارد و در ورای نظارت مستقیم آنان گفتار و کنشی متفاوت را پدیدار سازد. به لحاظ تاریخی جامعه ایران همواره تحت سیطره حکومت‌های استبدادی بوده که مهم‌ترین خصیصه آن بی‌قانونی، عدم نهادینگی قدرت و حاکمیت دلبخواهانه و تحمیلی حاکم مستبد بوده است. در چنین شرایطی، جامعه نمایشی از تمکین و رضایت را به اجرا می‌گذارد که با تصویری که حاکمان می‌خواهند ترسیم کنند، همخوانی زیادی دارد، اما در پس پرده قدرت، آنچه آشکارا نمی‌تواند بازگو کند، در رونوشت نهانی و در نقد سلطه جلوه‌گر می‌سازد. چنین رویکرد محافظه‌کارانه‌ای گاهی جنبه فریکارانه، احتیاط، ترس و برخورداری از لطف و مرحمت داشته و گاهی ریشه در باورهای دینی، فرهنگی و اجتماعی داشته است. در دوران حکومت ناصرالدین‌شاه، سلطه استبدادی و ناتوانی در ایجاد یک دولت متمرکز کارآمد، جامعه ایران را به وجه پنهان خود سوق داد و رونوشت‌های نهانی به نحوی چشمگیر فزونی یافتند. این پژوهش با بهره‌گیری از الگوی نظری روایت‌های نهانی اسکات و روش تحلیل متن، به دنبال پاسخ به این پرسش است که رونوشت‌های پنهان جامعه ایران چگونه و با چه اشکالی در انقلاب مشروطه تجلی یافتند؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که ظهور شب‌نامه‌ها از دل انجمن‌های مخفی، نقطه بارز پیدایی رونوشت پنهان این دوره است. به تدریج رونوشت‌های نهانی در اشکال دیگری همچون روزنامه‌های مخفی، روزنامه‌های برون‌مرزی، سفرنامه‌های خیالی، مکالمات خیالی، رسالات گمنام، ترانه‌ها و خواب‌نامه‌ها نیز پدیدار شدند. با ادامه نابسامانی‌ها، این روایت‌ها شکل آشکار به خود گرفت و با به چالش کشیدن قدرت سیاسی، به انقلاب مشروطه منجر گردید.

واژه‌های کلیدی: جامعه ایران، سلطه استبدادی، رونوشت پنهان، انقلاب مشروطیت.

استاد: نجف‌زاده، مهدی و وحید سینائی و زهرا محمدپور دهسرخ. ۱۴۰۴. بازخوانی رونوشت پنهان جامعه ایران در انقلاب مشروطیت، مجله تاریخ ایران، بهار و تابستان، سال ۱۸، شماره ۱، ۱۵۷-۱۸۷.



Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

بررسی کنش سیاسی جامعه ایران پیش از انقلاب مشروطه، نشان می‌دهد که بخش وسیعی از اعتراض جامعه نسبت به حکومت، در قالب پایداری‌های خاموش و رنوشتهای پنهانی تجلی یافته است. این رنوشتهای در تقابل با روایت رسمی حکومت در خارج از کشور یا محافل خصوصی و انجمن‌های مخفی و به دور از نظارت حکومت استبدادی و یا در عرصه ادبیات و در هاله‌ای از رمز، صورت‌بندی می‌شد. مطلق‌گرایی حکومت خودسرانه، عدم پاسخ‌گویی، عقب‌ماندگی، ناکارآمدی و سرکوب عمومی، از جمله دلایل جامعه ایران برای شکل دادن به رنوشتهای پنهان این دوره است. البته مهم‌ترین کاستی این دوره نبود قانون است. به گفته آدمیت، در این دوره در ایران نظام قانونی مضبوطی که واجد همه شرایط یا دست‌کم مهم‌ترین خصوصیات حکومت قانون باشد، وجود نداشت. مساوات که جوهر حکومت قانون است، معنی متحقق نداشت و میل فردی چه در سنت و چه در عرف حاکم بود. بنابراین از ایمنی انسانی و عدالت اجتماعی خبری نبود (آدمیت، ۱۳۸۵: ۱۷۲). با وجود این، هرگونه حرکت آشکار در جهت اصلاح و برقراری قانون، از سوی حکومت استبدادی و روحانیت مرتجع در نطفه سرکوب و خاموش می‌گردید. این امر ایرانیان را واداشت تا با استفاده از تدابیری محافظه‌کارانه که در طول تاریخ در مواجهه با استبداد اندیشیده بودند، به فعالیت‌های پنهانی روی آورند. در سال‌های پایانی سلطنت ناصرالدین‌شاه، گروه‌هایی از مردم با یکدیگر به صورت مخفی درباره مطلوب بودن رهایی از استبداد و منافع آزادی و عدالت بحث می‌کردند. پس از قتل ناصرالدین‌شاه، آنان در پایتخت و ولایات فعال‌تر شدند و پس از بحث‌های زیاد تصمیم گرفتند اقدامات خود را برای برانداختن استبداد و استقرار یک مجموعه قوانین و عدالت هماهنگ کنند (لمبتون، ۱۳۷۹: ۱۸۳-۱۸۴). این‌گونه افکار به تدریج با رسوخ در فرهنگ جامعه، در قالب رنوشتهای پنهانی متجلی گشت و فعالیت‌های مخفی در تهران و شهرستان‌ها در ابعاد وسیعی آغاز گردید که در نهایت، به انقلاب مشروطه منجر شد. این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش است که رنوشتهای پنهان جامعه ایران در انقلاب مشروطه چگونه و در چه اشکالی صورت‌بندی می‌شد؟ این رنوشتهای به سبب تأثیرگذاری بر تحولات سیاسی و اجتماعی این دوره، دارای اهمیت است و بدون شناخت عناصر و مفاهیم اساسی آن فهم تحولات سیاسی و اجتماعی ایران کامل نخواهد بود.

در پژوهش حاضر، از روش تحلیل متن استفاده کرده‌ایم. نقطه عزیمت این روش، بررسی موشکافانه متن است. در این معنا تقریرکنندگان متن روند تولید آن، نشان دادن تأثیر دوسویه متن و بافتار (سیاسی، اجتماعی و تاریخی متن)، توجه به شرایط خاص تولید متن، تغییرات مداوم و پی‌درپی معنای متن و رابطه دیالکتیکی قدرت و متن را مورد بررسی قرار داده‌اند (Brown & Yule, 1983: 99). از این طریق

پژوهشگر می‌تواند به زوایای آشکار و پنهان نگرش، جهان‌بینی افراد و اندیشه پنهان در اسنادی که مورد مطالعه قرار می‌گیرند، پی ببرد. بر این اساس، در روش تحلیل متن، متن گفتاری یا نوشتاری یا آنچه به عنوان گفتمان‌های اجتماعی نامیده می‌شوند، باید بر تحلیل‌های نظام‌مند بافت اجتماعی‌شان منطبق باشند. در این معنا تحلیل متن باید لزوماً به تحلیل صورت یا ساختار و سازمان متن نیز بپردازد. به عبارت دیگر، همزمان باید به تحلیل محتوای متن، ساختار و بافتار آن نیز بپردازیم. بر این اساس، توجه به چهار مؤلفه اصلی یعنی «مرجع» (Reference)، «پیشافرض‌ها» (Presuppositions)، «دلالات‌ها» (Implicatures) و «استنتاجات» (Inference) ضروری است. بنابراین برای خوانش متون و رابطه اجتماعی آن باید چهار مؤلفه را مورد بررسی قرار داد. ۱. واژه مورد نظر نویسنده چیست و به کدام چیز ارجاع می‌دهد؟ ۲. نویسنده براساس کدام پیش‌زمینه‌های فکری و اجتماعی سخن گفته و تجربیات اجتماعی او در این میان چه نقشی داشته است؟ ۳. چگونه می‌توان دریافت چه فاصله‌ای میان آنچه نویسنده داشته و آنچه نوشته است، وجود دارد؟ ۴. یک متن، اثر یا سخن در عرصه اجتماعی و یا در میان خوانندگان و شنوندگان آن با چه استنتاجی روبه‌رو شده است؟ (Brown & Yule, 1983: 28).

در رابطه با پژوهش حاضر مقالات و کتبی انتشار یافته که در آنها به فهم ساختارمند و اجتماعی متون عصر مشروطیت توجه نشان داده شده است، اما آثاری که به رونوشت پنهان اجتماعی آن عصر و تأثیر آن بر انقلاب مشروطیت به مثابه یک گفتمان انتقادی بپردازند، کمتر به چشم می‌خورد. لطفی و باغدار دلگشا (۱۳۹۴) در مقاله «مکالمات خیالی: وجه انتقادی نو در گفتمان مطبوعاتی دوره مشروطه» به بررسی مکالمات خیالی در مطبوعات عصر مشروطه پرداخته‌اند و آن را شیوه‌ای خلاقانه، امن و اثربخش در نشر آگاهی و بیان انتقادهای سیاسی و اجتماعی در دوره استبداد دانسته‌اند. عزیزاده بیرجندی و عزیزاده (۱۳۹۵) در مقاله «باز نمودن بنیان‌های فکری مشروطه‌خواهی در خواب‌نامه‌های عصر قاجار» ضمن بررسی خواب‌نامه‌های این دوره، آن را قالب نوشتاری مناسبی برای به چالش کشیدن نظم موجود و تبیین نظرهای اصلاحی و نوگرایانه دانسته‌اند. منصوره اتحادیه (نظام‌مافی) در مقاله «اعلامیه‌های زیرزمینی در انقلاب مشروطه» به چگونگی شکل‌گیری و تحلیل متن اعلامیه‌های این دوره پرداخته و انتشار آنها را یکی از شیوه‌های استفاده از وسایل ارتباط جمعی برای تعلیم و بسیج مردم و تهدید مخالفان دانسته است. در برخی از کتاب‌هایی که به بررسی انقلاب مشروطه ایران پرداخته شده نیز به منظور آگاهی‌بخشی و آشنایی با اندیشه‌های مشروطه‌خواهی، به برخی از انجمن‌ها و همچنین شب‌نامه‌ها و نوشته‌های این دوره اشاره شده است. احمد کسروی در *تاریخ انقلاب مشروطه ایران* ضمن بررسی رویدادهای تاریخی این دوره، به برخی انجمن‌ها، روزنامه‌ها، شب‌نامه‌ها و روایت‌های خیالی نیز اشاره کرده است. غلامحسین زرگری‌نژاد (۱۳۹۰) در جلد دوم کتاب *رسائل مشروطیت* به بررسی رسائل آشکار

و نهان منتشر شده از سوی مشروطه‌خواهان پرداخته است. فریدون آدمیت و هما ناطق (۱۳۵۶) در کتاب *افکار اجتماعی، سیاسی و اقتصادی* در آثار منتشر نشده قاجار به بسیاری از رسالات کمتر انتشار یافته این دوره پرداخته‌اند. مهدی نجف‌زاده (۱۳۹۵) در کتاب *جابه‌جایی دو انقلاب* ضمن بررسی تحولات سیاسی و اجتماعی ایران از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی، به بررسی برخی رونوشت‌های این دوره پرداخته و شکل‌گیری آنها را متأثر از ویژگی‌های ساختاری جامعه ایران و تغییر کارکرد حوزه عمومی در عصر صفویه دانسته است. ژانت آفاری (۱۳۷۷) در کتاب *انجمن‌های سَرّی و نیمه‌سَرّی زنان در انقلاب مشروطه* به انجمن‌های مخفی زنان و برخی فعالیت‌های آنان در این دوره پرداخته است. اسماعیل رائین در کتاب *انجمن‌های سَرّی در انقلاب مشروطیت ایران* به مشهورترین انجمن‌های این دوره اشاره کرده است. این پژوهش‌ها فاقد یک چارچوب نظری منظم برای بررسی رونوشت‌های پنهانی است. در این پژوهش با تکیه بر الگوی نظری روایت‌های پنهانی اسکات و بهره‌گیری از یک چارچوب مشخص، به بررسی و دسته‌بندی این رونوشت‌ها به شکلی نظم‌یافته پرداخته‌ایم تا ضمن بررسی شیوه‌های ابراز رونوشت‌پنهان جامعه ایران در آستانه انقلاب مشروطیت، به تأثیر این رونوشت‌ها در تحولات سیاسی و اجتماعی این دوره نیز بپردازیم.

مبانی نظری

جیمز اسکات در کتاب *سلطه و هنر مقاومت* نشان داده است که گروه‌های فرودست در جوامع تحت سلطه، از روایت یا گفتمانی پنهانی برخوردارند که در این گفتمان یا روایت، نقدهای خود را نسبت به قدرت و گروه‌های مسلط بیان می‌کنند. آنان اگرچه در ظاهر و در نمایشی عمومی مطابق میل صاحبان قدرت رفتار می‌کنند، اما در پشت پرده قدرت و هر جا که از نظارت مستقیم آن مصون بوده باشند و اندکی احساس امنیت و آزادی کنند، آنچه را که نمی‌توانند به صورت آشکار بازگو کنند، در روایت‌های پنهانی خود ظاهر می‌سازند (اسکات، ۱۴۰۰: ۴). بر این اساس، اسکات نشان داده است که چگونه برخی رفتارهای گروه‌های فرودست، همیشه آن چیزی نیست که به نظر می‌رسد، بلکه مقاومت یا تاکتیک‌هایی است که افراد تحت سلطه برای بقا و تضعیف سلطه سرکوبگرانه از آن استفاده می‌کنند (Lilja & Vinthagen, 2018: 216).

بنابراین اگرچه صاحبان قدرت گمان می‌کنند کنترل صحنه را در دست دارند و خواسته‌های آنان حاکم است و فرودستان آرام تسلیم آنان شده‌اند، اما نباید از رفتارهای ظاهری و آشکار افراد نتیجه گرفت که همه چیز خوب و مطابق میل صاحبان قدرت است؛ زیرا همه گروه‌های تحت سلطه از دردها، سختی‌ها، نگرانی‌ها و فشارهایی که بر آنان وارد می‌شود، روایت و گفتمان پنهانی می‌سازند که نوعی نقد حاکمان

در غیاب آنان است (اسکات، ۱۴۰۰: ۱۶). بر این اساس، او چهار نوع گفتمان سیاسی میان گروه‌های فرودست را مورد شناسایی قرار می‌دهد.

۱. امن‌ترین و عمومی‌ترین شکل گفتمان سیاسی گفتاری است مبتنی بر تصاویر تملق‌آمیزی که نخبگان می‌خواهند از خود ترسیم کنند. این تصویر امتیازاتی را به فرودستان می‌دهد تا با بهره‌گیری از روزنه‌هایی که در هر ایدئولوژی وجود دارد، فرصتی برای تغییر فراهم کنند.

۲. نوع دوم گفتمان سیاسی، پایگاه‌های اجتماعی در بیرون صحنه است؛ یعنی جایی که فرودستان می‌تواند به دور از چشم تهدیدگر قدرت، دور یکدیگر جمع شوند و در فضایی نسبتاً امن در خانه‌ها و پناهگاه‌های خود به زبان خشم و انتقام سخن بگویند و ایدئولوژی رسمی حکومت را زیر سؤال ببرند.

۳. قلمرو سیاست نیرنگ و گمنامی است که در برابر عموم رخ می‌دهد، اما به گونه‌ای طراحی شده است که معنایی دوگانه داشته باشد یا هویت بازیگران را پنهان کند. شایعه، نجوای درگوشی، داستان‌های عامیانه، لطیفه، ترانه، آیین‌ها، رمزها و تلطیف‌ها که بخش بزرگی از فرهنگ عامیانه گروه‌های فرودست را تشکیل می‌دهند، در این توصیف می‌گنجند.

۴. چهارمین گفتمان، پرتنش‌ترین حوزه سیاست یعنی لحظه علنی ساختن روایت نهانی است که می‌تواند چالش و نافرمانی آشکار را به دنبال داشته باشد. بنابراین این روایت‌ها در نهایت آشکار می‌شوند و نخستین بیان آشکار روایت نهانی، لحظات بسیار کمیاب و اعلانی است که روابط قدرت را نقض می‌کند و پوسته ظاهری آرامش و سکوت رضایت‌آمیز را درهم می‌شکند (اسکات، ۱۴۰۰: ۲۰).

بنابراین نخستین اعلان آشکار روایت نهانی، دارای پیشینه‌ای است که توانایی تولید تحولات سیاسی ناگهانی را دارد؛ به این معنا که روایت‌های نهانی در دل خود و در بلندمدت نیروها، انگیزه‌ها و کنش‌هایی را شکل می‌دهند که در لحظه‌های طلایی انفجار، فرصتی برای علنی شدن و مواجهه آشکار با قدرت و تعلیق و تغییر رابطه و ساختار قدرت را فراهم می‌کنند.

بحث و بررسی

ساختار سیاسی استبدادی ایران، در کنار ناپایداری‌های سیاسی و اجتماعی سبب شده است تا جامعه ایرانی شیوه‌ای دوگانه در رفتار فردی و اجتماعی خود بروز دهد؛ چنان که در برآورد دامنه قدرت، به شیوه‌ای محافظه‌کارانه نمایشی از تمکین و رضایت را به اجرا می‌گذارد و در عرصه اجتماعی در ظاهر توافق خود را با رویکردهای رسمی ساخت قدرت نشان می‌دهد، اما همزمان به خلق گفتمان پنهانی

نیز مشغول است و در موقعیتهایی که با ضعف ساختار قدرت روبه‌رو شده، توانسته است این گفتمان پنهان را آشکار سازد و در یک کنش جمعی، قدرت سیاسی را با چالش مواجه سازد. بنابراین قدرت در ایران در شبکه‌ای از روابط اجتماعی معنا یافته و مقاومت و راه‌های گریز جامعه سرکوب‌شده در برابر سرسختی‌های قدرت فائقه به وفور یافت می‌شود و رونوشت پنهان عرصه‌ای از همین مقاومت‌ها و روایت‌هاست که به ایرانیان فرصت می‌دهد تا در مواجهه با قدرت آزادانه نظرات شخصی خود را در نقد سلطه ابراز کنند. بر این اساس، در این پژوهش به بررسی مهم‌ترین اشکال تجلی رونوشت پنهان جامعه ایران در آستانه انقلاب مشروطه می‌پردازیم. در این دوره حاکمیت استبدادی و ناامنی‌های ناشی از آن، در کنار ضعف و ناتوانی حکومت در اداره کشور و ناتوانی و بی‌میلی دستگاه دولت برای پیش بردن اصلاحات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، زمینه را برای بروز رونوشت‌های نهانی که بازتابی از تقابل با استبداد و عدالت‌خواهی و تجددخواهی بود، فراهم ساخت. این رونوشت‌ها از همراهی با ایدئولوژی حاکم تا تشکیل مجامع و انجمن‌های مخفی و بروز در عرصه گمنامی و تلطیف چکیده‌ای از اشتیاق و خواست جامعه برای نو شدن و جایگزین کردن حکومت قانون به جای استبداد حاکم بود. بر این اساس، دامنه اندیشه‌های نو به واسطه این رونوشت‌ها وسعت یافتند و انتقاد از دولت و عقب‌ماندگی مملکت اوج گرفت و شجاعت بیان روایتی که مدت‌ها سرکوب شده بود را در انقلاب مشروطه آشکار ساخت.

۱. تعارض نظری و عملی در گفتمان حاکم

از مهم‌ترین خصایص پادشاهان در نزد ایرانیان، عدل و رفتار آنان براساس عدالت در مقابل مردمی بوده است که بر آنان حکومت می‌کردند. بنابراین اگرچه ایرانیان پادشاهان را برگزیدگان خداوند و دارای فره ایزدی یا سایه خداوند بر روی زمین می‌دانستند، اما آنچه موجب برگزیدگی فردی به عنوان پادشاه می‌شد، اتصاف او به صفت عدل بود. بنابراین عدالت ابزار و معیاری برای پذیرش حکومت پادشاهان و برقراری تعامل با آنان در نزد ایرانیان بوده است. در مقابل، پادشاهان نیز همواره خود را عادل و دادگر و پیروز عرصه‌های راستی و عدالت می‌دانستند و به همین دلیل انتظار اطاعت بی‌چون و چرا از فرمان‌برداران را داشتند (ترکمنی آذر، ۱۳۹۶: ۱۳۱). از این رو، سنت عریضه‌نویسی، تحصن و بست‌نشینی سنت‌هایی دیرینه در ایران بودند که ریشه در پذیرش و امید به برقراری عدالت از سوی حاکمان داشتند. بر این اساس، برقراری عدالت اجتماعی در دوران پادشاهی ناصرالدین‌شاه مهم‌ترین خواسته جامعه در برابر قدرت خودسرانه حکومت و استبداد حاکم بر ساختار سیاسی ایران بود؛ که هیچ‌گاه محقق نگردید. چنان‌که در اعترافات میرزا رضا کرمانی آمده است، یکی از دلایل قتل وی همین بی‌عدالتی بود که از جانب حکومت بر وی عارض شده بود (کرمانی، ۱۳۸۴: ۸۱/۱). یگانه پیامد سلطنت مظفرالدین‌شاه و

دربار او نیز که کانون بی‌خبری از دنیا، ناکارآمدی کارگزاران و جایگاه بی‌توجهی به مصالح ملی بود، جز وخیم‌تر شدن اوضاع عمومی کشور نمی‌توانست باشد. به دنبال قرض‌های خارجی که صرف سفر شاه و اطرافیانش می‌شد، بحران اقتصادی شدت بیشتری پیدا کرد و تسلط بیگانگان بر همهٔ شؤون کشور بیشتر شد؛ به‌ویژه آنکه روس‌ها از طریق سپاه قزاق عامل مهمی در سیاست ایران بودند و فساد که در مجاری اداری کشور جاری بود، انسجام اجتماعی ایران را بیش از پیش دستخوش مخاطره می‌کرد (طباطبائی، ۱۳۸۵: ۵۳۲).

با وجود این، سلطنت مظفرالدین‌شاه به دو سبب با مملکت‌داری ناصرالدین‌شاه تفاوت داشت: یکی به سبب نرم‌خویی و دیگر آن که زمانه دگرگون شده و آرمان مردم‌سالاری در دل‌ها ریشه دوانده بود. بنابراین هرگز کسی از معاصران او و کسانی که به تاریخ آن دوره پرداخته‌اند، نیکخواهی‌اش را پوشیده نداشته‌اند (پروین، ۱۳۷۹: ۳۶۰/۲). در بسیاری از رونوشت‌های پنهان این دوره، مظفرالدین‌شاه را پادشاهی عادل و عدل‌گستر و همچنین ایجادکنندهٔ اصلاحات در ساحت سیاسی و در راستای بهبود حکمرانی معرفی کرده‌اند. از جمله در شماره ۱۰ روزنامه ثریا آمده است: «امیدواریم که در سایه رأفت و محبت این پادشاه عادل خودمان عنقریب ترقی خواهیم کرد و چنانکه امروز از ژاپون روزنامجات اروپا تعریف و تمجید می‌نمایند، فردا از ما خواهند کرد. چنانکه دولت امروز طالب ترقی ملت و رعیت است ...» (ثریا، ۱۹ شعبان ۱۳۱۶: شماره ۱۰، ص ۷).

چنان‌که اسکات اشاره کرده، هم‌نویان یعنی کسانی که باور به عدالت شاه و امید به اصلاح امور داشتند و به صورت ظاهری ارزش‌های نخبگان حاکم را پذیرفته بودند، همان کسانی بودند که تهدید محسوب می‌شدند؛ زیرا به گونه‌ای عمل می‌کردند که انگار وعدهٔ تلویحی ایدئولوژی حاکم را پذیرفته‌اند و توقعاتی دارند که اغلب پذیرفته نمی‌شود و همین امر زمینه نقد کوبنده سلطه را با همان واژگانی که نخبگان به کار می‌برند، فراهم می‌آورد (اسکات، ۱۴۰۰: ۱۱۹). بنابراین پذیرش نیک‌خواهی و عدالت مظفرالدین‌شاه از سوی مردم و بازتاب آن در رونوشت‌های پنهان این دوره و استفاده از زبان ایدئولوژی حاکم در نقد سلطه سیاسی، واقع‌بینانه و محتاطانه بود. بر این اساس، جدی گرفتن ارزش‌های حاکم سبب مقایسهٔ عمل آنان و حملات رادیکالی در نقد هژمونی می‌شد و طبقه حاکم را وادار می‌ساخت تا گفتار خود را جدی بگیرد. همین نقدهای سیاسی و اجتماعی سرآغاز ظهور گفتمان تجددخواهی و رخدادهای رادیکالی در انقلاب مشروطه گردید.

۲. ایجاد فضا و نهاد برای خرده‌فرهنگ مخالف

روایت نهانی هنگامی که دو شرط برآورده شود، با کمترین خویشتن‌داری همراه است. نخست هنگامی

که در پایگاه اجتماعی جداگانه‌ای بیان شود که از دسترس نظارت و سرکوب حاکمان به دور است و به فرودستان اجازه می‌دهد آزادانه سخن بگویند. دوم هنگامی که این محیط اجتماعی جداگانه از معتمدان نزدیکی تشکیل شده باشد که سلطهٔ مشترکی را تجربه کرده‌اند. این شرط تضمین می‌کند آنها در فرودستی مشترک خود چیزی داشته باشند که دربارهٔ آن سخن بگویند (اسکات، ۱۴۰۰: ۱۳۳).

ستم استبدادی، مواجههٔ اولیه با غرب و آشنایی با پیشرفت‌های آن در کنار ناامیدی از انجام اصلاحات، به تدریج زمینهٔ مساعدی برای روشنفکران آن زمان و طبقات آزادی‌خواه فراهم ساخت تا اعتراضات را به سمت و سوی وجه پنهان جامعه ایران ببرند و با تشکیل مجامع و فعالیت‌های مخفی در تهران و سایر شهرستان‌ها حقوق و آزادی از دست رفته توسط حکومت مطلقه و خودکامه را بازپس بگیرند (رائین، ۱۳۵۵: ۳۹-۴۰). این مجامع که به نام «انجمن‌های ملی» معروف شدند، فعالیت خود را محدود به علاقهٔ مردم به رهایی از استبداد و بهره‌مند شدن از اصول آزادی و عدالت کردند و تنها وظیفهٔ خود را بیداری و آگاهی مردم از مضرات استبداد و جنبه‌های مثبت آزادی می‌دانستند و به وسایل مختلف از جمله نشر شب‌نامه‌ها به وسیله دستگاه ژلاتین، مقامات دولتی و درباری را مورد انتقاد شدید قرار می‌دادند (رائین، همان، ۱۷۳). لمبتون در مقاله «انجمن‌های سری و انقلاب مشروطیت ایران»، از تشکیل نود انجمن و کمیته که در انقلاب مشروطیت تأثیرگذار بوده‌اند، یاد کرده است (Lambton, 1985: 4).

مهم‌ترین این انجمن‌ها، «انجمن مخفی» تهران بود که ناظم‌الاسلام کرمانی-عضو مؤسس آن-در تاریخ بیداری ایرانیان زمان تشکیل آن را سال ۱۳۲۲ق. بیان کرده است. این انجمن در مکان‌های مختلف مخفیانه دائر بود و دو هدف مبارزه با فساد و نفوذ بیگانگان را دنبال می‌کرد (کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۱۶۲). پس از عزل میرزا ملکم‌خان، دوازده نفر از طرفداران او تشکیلاتی به نام «جامع آدمیت» را شکل دادند. این گروه سه هدف اصلی را دنبال می‌کرد: انجام مهندسی اجتماعی برای نیل به توسعهٔ ملی، حصول آزادی فردی به منظور شکوفایی خرد انسانی و کسب مساوات قانونی برای همگان بی‌توجه به دین و نژاد به خاطر تضمین منزلت همهٔ آحاد جامعه (آبراهامیان، ۱۳۷۸: ۷۱).

«کمیته انقلابی» مجمعی بود که از ۵۷ نفر از «روشنفکران رادیکال» و مراجعان کتابخانهٔ ملی تشکیل شد. گروه مؤسس در تاریخ ۱۲ ربیع‌الاول ۱۳۲۲ در اقدامی جسورانه اقدام به دعوت عده‌ای مورد اطمینان نسبی با مرام‌های مختلف کردند و برای محل تجمع، باغ سلیمان‌خان میکده انتخاب شد؛ به همین دلیل از آن با عنوان «انجمن باغ میکده» نیز یاد می‌شود (ملک‌زاده، ۱۳۸۳، ج ۲: ۲۴۳؛ رشیدی، ۱۳۷۰: ۱۰۵). ناظم‌الاسلام کرمانی از انجمنی به نام «حوزهٔ اسلامی» یاد کرده است که آقایان و علما در روزهای دوشنبه و جمعه به شکل سیار در خانه‌های یکدیگر برپا می‌کردند و به نوشتن و انداختن اعلانات و شب‌نامه‌های ژلاتینی می‌پرداختند (کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۳۲۱). شریف کاشانی در اثر خود واقعات اتفاقیه

در روزگار، از انجمنی به نام «انجمن خمسه» یاد کرده است (شریف کاشانی، ۱۳۶۲: ۱۹-۲۰). «انجمن مخفی دوم» مجمعی بود که توسط میرزا محمدصادق طباطبائی تأسیس شد و بدان سبب که برخی اعضای انجمن اولیه در آن عضویت داشتند، می‌توان شعبه‌ای از آن دانست، اما چون مؤسس آن قصدش استقلال از انجمن مخفی اول بود و در مسلک هم مخالف، از آن به عنوان انجمن مخفی دوم یاد می‌شود (کرمانی، ۱۳۸۴: ۳۹۱/۲).

«مرکز غیبی» از کانون‌های نهانی تبریز نیز در سال ۱۳۲۲ ق. در اوج اختناق و خودکامگی محمدعلی میرزا حکمران آذربایجان، به زعامت «کربلایی علی مسیو» بنیان گذاشته شد و برای ایجاد یک انقلاب فکری، از آغاز تأسیس با انتشار شب‌نامه‌ها سعی در بیداری مردم کرد و آنها را برای قیام علیه استبداد آماده می‌کرد و در این کار چنان پیش رفت که در زمان محاصره تبریز توسط نیروهای عین‌الدوله، چهل‌هزار مجاهد مسلح در برابر قوای دولتی سازماندهی کرده بود (سرداری نیا، ۱۳۶۳: ۱۶-۱۷). همچنین می‌توان به فرقه‌ای به نام «علیهم» اشاره کرد که با شرکت چند تن از اشخاص منورالفکر آن روز تبریز، از جمله «حاج علی دواچی» تأسیس گردید. نصرت‌الله فتحی در کتاب *سخنگویان سه‌گانه آذربایجان در انقلاب مشروطیت ایران*، درباره آن نوشته است: «فرقه علیهم که در اوایل به پاره‌ای مبارزات طنزآمیز می‌پرداختند، تدریجاً نحوه تبلیغات و اقدامات خود را به مسائل جدی و ترقی‌خواهانه سوق دادند و آن مجموع را به کانون روشنفکرانه و کارهای خیر اجتماعی مبدل کردند و آنجا مکتبی شد برای تنویر افکار جوانان و چشمه‌ساری برای جریان دائمی اندیشه‌های نو» (فتحی، ۱۳۵۶: ۱۷). همچنین در شرایط ناشی از محدودیت‌های استبدادی محافل سیاسی، نشست‌های پنهانی خود را با احتیاط و تحت پوشش مجالس روضه‌خوانی، مدارس و یا سایر جاها برپا می‌کردند. از سال ۱۳۱۶ ق. در تبریز مجالسی تشکیل می‌شد و ضمن ادای رسوم عزاداری، درباره وضع قوانین نیز صحبت می‌کردند. همچنین روشنفکران انقلابی از مدارس که تأسیس می‌کردند، به منظور جمعیت‌های زیرزمینی و سیاسی استفاده می‌کردند؛ از جمله مدرسه «تریت» که در سال ۱۲۹۹ ق. به مدیریت سید محمد ابوالضیاء تأسیس شد (سرداری نیا، ۱۳۶۳: ۵۱). به گفته کسروی، برخی از پیش‌نمازان تبریز که اندکی بیدار شده بودند، به پیروی از علمای تهران و دیگر نقاط، نشست‌های به نام «انجمن اسلامی» برپا کردند که به نام روضه‌خوانی، برای رواج کالاهای ایرانی و جلوگیری از فزونی کالاهای بیگانه، به گفت‌وگو می‌پرداختند (کسروی، ۱۳۵۴: ۱۶۷). «حزب مجاهد» مشهد به عنوان قدیمی‌ترین حزب سیاسی ایران، کمی پیش از پیروزی انقلاب مشروطه به رهبری «حیدرخان عمواغلی» با یک تشکیلات مخفی به وجود آمد. مرام‌نامه و نظام‌نامه این حزب در سال ۱۲۸۴ ش. در باکو به چاپ رسید و همزمان با آغاز حکمرانی آصف‌الدوله، این حزب در مشهد شکل گرفت (احمدی و خوشبین، ۱۳۹۲: ۲۰). در کرمان در اواخر دوره سلطنت ناصرالدین‌شاه، مجمعی

سری از آزادی‌خواهان تشکیل شد که در راه انتشار افکار نوین تلاش می‌کردند. در اصفهان نیز یک مجمع سری از نخبگان آزادی‌خواه تشکیل شد که جلسات آن در نهایت حزم و احتیاط برگزار می‌شد و برای روشن کردن افکار مردم و نشان دادن مفاسد دستگاه دولت کوشش می‌کرد (ملک‌زاده، ۱۳۸۳، ج ۱: ۲۰۲-۲۰۳). پس از سفر سید جمال‌الدین اسدآبادی به استانبول، عده‌ای از تجار ایرانی که به افکار جدید و تغییر اوضاع سیاسی و رژیم استبدادی در ایران علاقه‌مند بودند، «انجمن سعادت» را تأسیس کردند (ملک‌زاده، همان، ۲۱۰).

انجمن‌هایی نیز توسط زنان تشکیل گردید که نشان‌دهنده حضور فعال آنان در جنبش مشروطیت بود؛ از جمله این مجامع «انجمن آزادی زنان» بود که در اوایل سال ۱۲۸۴ تشکیل شد. «اتحادیه غیبی نسوان» یک سازمانی مخفی بود که در سال ۱۲۸۴ پی‌ریزی شد. این اتحادیه دارای گرایش‌های تند انقلابی بود و خود را سخنگوی تهیدستان جامعه می‌دانست. «انجمن نسوان»، «انجمن مخدرات وطن»، «شرکت خیریه خواتین وطن»، «انجمن خواتین ایران»، «اتحادیه نسوان»، «انجمن همت خواتین» و «هیأت خواتین مرکزی» از جمله انجمن‌هایی بودند که توسط زنان سرشناس پایه‌گذاری شدند و با رهبران مشروطیت همکاری داشتند. به گزارش نشریه فرانسوی‌زبان «جهان مسلمان»، در آذربایجان ۱۵۰ زن در سال ۱۲۸۵ انجمنی پدید آوردند تا با سنت‌های دست و پاگیر کهن که محل ترقی به شمار می‌آمدند، به پیکار برخیزند (آفاری، ۱۳۷۷: ۲۰-۲۵).

زنان اصفهان با کمک صدیقه دولت‌آبادی «هیأت نسوان» را به وجود آوردند و به منظور بهبود وضع زنان، تظاهراتی برپا کردند. این انجمن در سال ۱۲۹۹ ش. روزنامه «زبان زنان» را منتشر کرد که نخستین روزنامه در ایران به مدیریت یک زن بود (بامداد، ۱۳۴۷: ۵۱). زنان تبعیدی ایرانی در ترکیه، به منظور حمایت از جنبش مشروطیت سازمانی موسوم به «انجمن خیریه نسوان ایرانی مقیم استانبول» را تأسیس کردند. «انجمن آزادی زنان» از نخستین انجمن‌هایی است که پس از تصویب قانون اساسی در سال ۱۲۸۴ تشکیل شد. گروهی از زنان و مردان معروف و برجسته در جلسات این انجمن که مخفیانه در باغی اطراف تهران برگزار می‌شد، حضور می‌یافتند (آفاری، همان، ۲۵-۳۰). «جمعیت نسوان وطن‌خواه» انجمنی بود که توسط محترم اسکندری با گرایش‌های سوسیالیستی پایه‌گذاری شد. او برای زنان کلاس‌هایی ترتیب داد و به آموزش آنان پرداخت. این جمعیت نشریه «نسوان وطن‌خواه» را در سال ۱۳۰۱ منتشر کرد (بامداد، همان، ۴۸).

افزون بر انجمن‌ها، قهوه‌خانه‌ها، مجالس جشن و سوگ، خانه، بازار، گرمابه و کاروان‌سرا نیز به عنوان پایگاه گفتمان هژمونی‌ستیز به دور از کنترل صاحبان قدرت مطرح بودند. از جمله سه قهوه‌خانه در تهران به نام‌های «عرش»، «زرگر» و «قنبر» در شکل‌گیری عقاید عمومی شهر تأثیر بی‌چون و چرایی

داشته‌اند؛ زیرا اعلامیه‌ها را در قهوه‌خانه‌ها می‌آویختند و مطالب و معایب ملت و دولت در قهوه‌خانه‌های ایرانی مطرح و مذاکره می‌شد (پروین، ۱۳۷۹: ۳۷۰/۲). همچنین می‌توان از مجالسی یاد کرد که در منازل برپا می‌گردید و به بحث‌های عمومی درباره انواع مسائل اجتماعی و سیاسی می‌پرداختند. «بی‌بی خانم استرآبادی» رئیس دبستان دوشیزگان، زنان را به جلسه‌های سیاسی منظمی در منزل خود دعوت می‌کرد (آقاری، ۱۳۸۵: ۲۵۸).

بر این اساس، جمعیت‌ها و انجمن‌های مخفی در نخستین مراحل نهضت ترقی خواهانه و مدرنیزه ساختن کشور که منجر به انقلاب مشروطه در سال ۱۲۸۳-۱۲۸۴ گردید، سهم مهمی داشتند و به عبارت دیگر انقلاب مشروطیت و جنبش ترقی خواهانه ایران تا حدود زیادی مدیون فعالیت‌های این انجمن‌های مخفی است. پس از صدور فرمان مشروطیت، رهبران آنها می‌پنداشتند که باید برای دفاع از آزادی و حقوقی که به دست آورده‌اند، آماده شوند؛ بدین منظور انجمن‌های متعدد دیگری که بیشتر اعضای آنها از مردم عادی و صاحبان حرف بودند، پدیدار شدند. این انجمن‌ها در سال‌های ۱۲۸۶-۱۲۸۷ سهم مهمی در دفاع از مشروطیت و آزادی در مقابل استبداد محمدعلی شاه عهده‌دار شدند (رائین، ۱۳۵۵: ۱۸۱).

۳. هنر استتار سیاسی در قلمرو نیرنگ و گمنامی

برای بررسی نبرد ایدئولوژیک طبقات تحت سلطه در برابر صاحبان قدرت، نیازمند آنیم که وارد دنیای شایعه، نجوای درگوشی، نیرنگ، حقه‌بازی‌ها، نامه‌های بدون امضا، استعاره، تلطیف، داستان‌های عامیانه و فرهنگ شفاهی شویم که به زبانی مبهم و رمزآلود بیان می‌شوند. این نبرد ایدئولوژیک در فضای سیاسی با توجه به میزان تهدیدگری محیط سیاسی، در دو دسته کلی گمنامی و تلطیف قرار می‌گیرند.

۳-۱. گمنامی

سنت ناشناس ماندن یا تهدید ناشناس، اغلب در جوامعی رخ می‌دهد که بر مدار تمکین ساختگی می‌چرخد و هرگونه مقاومت آشکار و قابل شناسایی در برابر قدرت حاکم، اگر به قربانی شدن منتهی نشود، ممکن است به تلافی فوری، از دست دادن خانه و کاشانه، شغل و مالکیت بینجامد. بنابراین فرودستان سعی می‌کنند با احتیاط‌هایی چون حرکت در شب یا تغییر قیافه، هویت خود را پنهان سازند و در فضایی از گمنامی، رونوشت‌های پنهانی خود را اعلام دارند (اسکات، ۱۴۰۰: ۱۵۳-۱۶۰).

۳-۱-۱. شب‌نامه

شب‌نامه‌ها همزمان با ورود دستگاه چاپ و تکثیر در دوران قاجاریه و متناسب با فضای جامعه سیاسی و مطبوعاتی کشور ظهور پیدا کردند. میرزا حسین خان اعتمادالسلطنه پدیدآورنده سانسور و یکی از مخالفان آزادی قلم، این نوشته‌های پنهان را «اعلان» می‌نامید. وی در یادداشت ۱۱ ربیع‌الاول ۱۳۱۳ وحشت

درباریان را از اعلان‌های ملتی این‌گونه نشان داده است: «مجیر الدوله از میان کیف خود پاکتی به من نمود که به خط حلی روی پاکت نوشته بود: «اعلان ملتی». در جوف پاکت صفحه‌ای بود به خط نسخ که تماماً توهین از وجود مبارک ولی نعمت ما بود. از این اعلان ما نمی‌دانیم کدام حرام‌زاده ناسپاس نوشته و به دیوارهای شهر چسبانده است» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۱۰۳۰).

شب‌نامه‌ها داستان‌ها، گزارش‌ها و اتهام‌نامه‌هایی علیه شاه و صاحبان سمت‌های سیاسی و اجتماعی بود که با قلمی نیش‌دار یا طنزآلود، بدون امضا و نشان تکثیر می‌یافت و انواع مختلفی داشت. شب‌نامه‌نویسی به گروه یا دسته خاصی تعلق نداشت. طلبه، بازاری، اداری، درباری و سپاهی به صورت فردی یا گروهی شب‌نامه می‌نوشتند (پروین، ۱۳۷۹: ۳۸۲/۲). در عصر ناصری، علاوه بر علیقلی‌خان تبریزی، کسانی چون حاجی سیاح و حکیم قائنی در این کار دست داشتند (کسروی، ۱۳۵۴: ۱۵۱). میرزا رضا کرمانی نیز شب‌نامه‌هایی علیه شاه نوشت که پس از قتل ناصرالدین‌شاه و دستگیری وی دانسته شد (کرمانی، ۱۳۸۴: ۳۶/۱). در دوران سلطنت مظفرالدین‌شاه که آزادی‌خواهی موج تازه‌ای یافته بود، انتشار شب‌نامه و چسباندن آنها بر روی دیوار و یا پخش کردن آنها در میان مجالس عروسی و یا عزاداری بسیار زیاد شد (شریف کاشانی، ۱۳۶۲: ۵۵). حاج علیقلی‌خان صراف شاعر، طنزپرداز و راپورتچی دستگاه محمدعلی‌میرزا، از نخستین کسانی بود که در این دوره به نوشتن و انتشار شب‌نامه می‌پرداخت (کسروی، ۱۳۵۴: ۱۵۱). در این دوره، اعضای «انجمن سری» شب‌نامه و روزنامه مخفی تنظیم می‌کردند. میرزا آقا نفتی (اصفهانی-مجاهد) و کیل دوره اول تبریز، در دوره استبداد صغیر شب‌نامه «شکوفه عصر» را در شمیران می‌نوشت و به تهران می‌فرستاد (پروین، ۱۳۷۹: ۳۸۲/۲). شب‌نامه‌ها تنها مختص تهران نبودند؛ در گزارش خفیه‌نویسان انگلیس در شیراز، آمده است که به درب مسجد نو کاغذی چسبانده بودند بدین مضمون: «فحش زیاد به جناب صاحب‌دیوان و امام جمعه و بیگلربیگی و قوام‌الملک که اگر درست حکومت کردید که بسیار خوب و الا ما صد نفر متفق هستیم بلوایی کنیم که از شیراز فرار کنید» (وقایع اتفاقیه، ۱۳۸۴: ۱۳۸).

مهم‌ترین مرحله، توزیع شب‌نامه بود که آنها را به درها و دیوارهای گذرگاه‌های مهم و یا ساختمان‌های مذهبی و دیوانی می‌چسبانند. راه دیگر ریختن یا انداختن آنها در سر کوچه‌ها، بازار، بین مردم، مجامع، مدرسه‌ها و خانه‌های مردم بود. درباره میرزا حسن رشیدیه نوشته‌اند: «یک شب هم از بازار گل‌بندک وارد جلو نقاره‌خانه شده و ورقه‌ها را به تدریج می‌ریخت» (رشیدیه، ۱۳۷۵: ۵۳). شیوه دیگر پراکندن شب‌نامه به صورت دست به دست بود. پروین به نقل از ملک‌زاده نوشته است: «یک نمره شب‌نامه گاهی از صد دست می‌گذشت» (پروین، ۱۳۷۹: ۳۸۴/۲). برخی دیگر از شب‌نامه‌ها را «میرزا شکرالله‌خان معتمد خاقان صدری» که در دربار مظفرالدین‌شاه مقام مهمی داشت و موقرالسلطنه داماد شاه، در دفتر و بستر خواب وی

می‌نهادند (رائین، ۱۳۵۵: ۴۵). برخی دیگر را به گفته حاج سیاح از طریق پست برای معروفین می‌فرستادند. مجامعی هم بودند که در آنها شب‌نامه‌ها با صدای بلند خوانده می‌شد؛ مانند محفل‌های خانوادگی، انجمن‌ها، میهمانی‌ها و مجالس خانوادگی و خودمانی و قهوه‌خانه‌ها (کرمانی، ۱۳۸۴: ۳۶۱/۲، ۵۱۱). «تجار و کسبه هم زمانی که شب‌نامه به دست می‌آوردند، در یکی از حجرات دوردست کاروان‌سرا گرد هم جمع شده و آن را می‌خواندند و در اطراف مندرجات آن صحبت می‌کردند» (ملک‌زاده، ۱۳۸۳: ۳۲۶/۲).

این شب‌نامه‌ها با توجه به فضای حاکم بر جامعه، از سویی ترقی‌خواهی و تجدد و از سوی دیگر تقابل اندیشه حاکمیت مردم یا حکومت مشروطه با حاکمیت استبدادی را بازتاب می‌دهند و سعی در پیش بردن جامعه به سوی روشنگری داشتند تا با ایجاد آگاهی در میان توده مردم انگیزه تحول را شکل دهند. درباره تأثیری که شب‌نامه‌های این دوره داشتند نیز می‌توان به آن نکته‌ای اشاره کرد مبنی بر اینکه مظفرالدین‌شاه با خواندن دو شب‌نامه در خانه امیر بهادر بدین مضمون «از کسی که تاج سلطنت را بر سر تو گذارده و عصای سلطنت را به دست تو داده بترس از وقتی که تاج را از سر تو و عصا را از دست بگیریم» در هم فرو رفته و متفکر شد (کرمانی، ۱۳۸۴: ۳۰۰/۱). یا درباره تأثیر شب‌نامه تحقیق که در صفر ۱۳۲۳ منتشر شد: «موجب هیجان مردم گردید» (شریف کاشانی، ۱۳۶۲: ۵۵). روزنامه شرافت از زبان مردم عامی نوشت: «ما بیچاره‌ها، ما بدبخت، ما فقیرا رو ضرب شبنومه بیدار کرد» (شرافت، ۳ ربیع‌الاول ۱۳۲۶: شماره ۷، ص ۶). ملک‌زاده گفته است: «شب‌نامه‌های آن زمان را باید بزرگ‌ترین عامل روشن کردن افکار مردم به اصول فلسفه نوین دانست و بهترین محرک انقلاب» (ملک‌زاده، ۱۳۸۳: ۳۲۶/۱). آدمیت در این باره نوشته است: این نوشته‌ها و بیان‌نامه‌ها به تعبیر امین‌الدوله در دولت «جنون اضطراب و اضطراب» پدید آورد (آدمیت، ۱۳۵۵، ج ۱: ۲۹). گوئل کهن گفته است: شب‌نامه‌ها به عنوان نخستین نوشته‌هایی که در اوج سانسور مطبوعات دولتی و بازرسی چاپخانه‌ها، شبانه بر درهای مساجد، کاروان‌سراها، معابر عمومی و سفارتخانه‌ها چسبانده می‌شد، نوید تحولی دیگر در وسایل ارتباط جمعی آزاد و ضد سانسور را به ارمغان می‌آورد (کهن، ۱۳۶۰، ۲۰۸/۱).

در میان مبارزه مردم با حکومت استبدادی، ارزش ارتباطی تلگراف نیز آشکار گردید. پست و تلگراف وظیفه داشتند اخبارات لازمه و مطالب ملت را به‌موقع برسانند. دیگر مشروطه‌خواهان معتقد شده بودند «دو راه تظلم، عریضه است و تلگراف» (خیرالکلام، ۲۲ رجب ۱۳۲۵: شماره ۶ ص ۳)؛ به همین دلیل برخی از فتواها، اعلان‌ها و تلگراف‌های مجتهدان که پنهانی تکثیر و پراکنده می‌شدند نیز در شمار شب‌نامه‌ها قرار گرفته است. بدین ترتیب، گسترش ارتباطات که نقاط مختلف جهان را به هم وصل می‌کرد و سبب تلاقی افکار می‌شد، علاوه بر آنکه سبب آشنایی ایرانیان با فضای فکری جدید شده بود، نقش مهمی در ارتباط میان آنان داشت.

۳-۱-۲. روزنامه‌های مخفی

نخستین مدرک برای اعمال سانسور در روزنامه‌های این دوره، اعلانی است که در روزنامه «دولت علیه ایران» در رجب ۱۲۵۰ درج شده است. در این اعلان، ناصرالدین‌شاه برای جلوگیری از نشر کتاب‌ها و آثاری که «مضر به اخلاق عمومی و فاسدکننده خلق و خوی خرد و بزرگ باشد و آنان را در گرداب وسوس شیطانی می‌کشد»، صنیع‌الملک نقاش‌باشی را سرپرست همه چاپخانه‌های ممالک محروسه کرد تا از نشر و طبع نسخه‌هایی که موجب انزجار طباع و مخالف اوامر شرعی است، جلوگیری کند (دولت علیه ایران، ۵۵۲، ۱۲۵۰)؛ تا اینکه وزارت انطباعات که در آبان ۱۲۶۱ به فرمان ناصرالدین‌شاه تشکیل شد و تا سال ۱۳۲۵ برقرار بود، کار نظارت بر چاپخانه‌ها و روزنامه‌ها را در سراسر دوره مظفری برعهده گرفت. از این تاریخ روزنامه‌های غیردولتی با شرط نظارت وزارت انطباعات بر محتوای آن، اجازه انتشار یافتند (پروین، ۱۳۷۹: ۳۸۶-۳۸۹). بدین ترتیب، بسیاری از روزنامه‌های غیردولتی این دوره که در تهران و شهرستان‌ها به چاپ می‌رسیدند، گرفتار خشم و توقیف شدند و مبارزان تصمیم گرفتند برای درج مطالب مورد نظر خود، از اوراق چاپی استفاده کنند که پنهانی تنظیم، تکثیر و توزیع می‌شدند و ساخت آن به روزنامه نزدیک بود. تفاوت روزنامه‌های مخفی با سایر روزنامه‌ها رایگان بودن آنها، اختفای نام نویسندگان و محل چاپ و به‌ویژه توزیع پنهانی آنها بود (پروین، ۱۳۷۹: ۳۹۲/۲-۳۹۴).

نخستین روزنامه‌های مخفی «لسان الغیب» و «غیرت» بودند که ارگان جمعیتی زیرزمینی و ترقی‌خواه به نام «کمیته سری» به شمار می‌رفت و در سال ۱۳۱۹ ق. منتشر می‌شد (براون، ۱۳۳۷: ۱۵۲). فرزند رشیدیه درباره توزیع این روزنامه نوشته است: یکی از درباریان آن را پنهانی روی میز شاه می‌گذاشت و میرزا حسن رشیدیه برای توزیع آن در میان مردم دو محل را انتخاب کرده بود: «یکی مسجد شاه که محل اجتماع و مراجعه وجوه و بزرگان از اذان صبح برای نماز بود. یکی هم اطراف نقاره‌خانه و مدخل ارک که معبر وزیران بود» (رشیدیه، ۱۳۷۵: ۸۸).

«صبحنامه ملی» روزنامه رادیکالی بود که توسط سید محمدرضا شیرازی-ناشر مساوات-از سال ۱۳۲۴ و با شعار حریت، عدالت و مساوات انتشار می‌یافت (پروین، ۱۳۷۹: ۴۰۷/۲). «شهاب ثاقب» که نخستین شماره‌اش در آذر ۱۲۸۵ در تهران یا اصفهان انتشار می‌یافت، روزنامه‌ای معتدل و مشروطه‌خواه بود (کهن، ۱۳۶۰: ۲۳/۲). «دهد سلیمان» روزنامه‌ای فکاهی و فاقد تاریخ انتشار است که بر فراز سرلوحه‌اش «سال دوم مشروطه» دیده می‌شود (قبالة تاریخ، ۱۳۶۸: ۱۳۵). در شماره ۴۳ روزنامه مشروطه‌خواه شرافت چاپ تهران، عنوان «نقل از انتباه‌نامه مطبوعات اصفهان» دیده می‌شود و در پی آن مقاله‌ای با نام «تجات وطن» آمده است. این نقل قول نشان می‌دهد که روزنامه‌ای مخفی به نام «انتباه‌نامه» در اصفهان به چاپ می‌رسید (پروین، ۱۳۷۹: ۵۸۶/۲). همچنین ادوارد براون از دو روزنامه «غیبی اصفهان»

و «نشریه حمام جنیان» به عنوان روزنامه‌های مخفی این دوره یاد کرده‌است (براون، ۱۳۳۷: ۱۵۳). این روزنامه‌ها به مانند شب‌نامه‌ها برای بیان و برانگیختن مطالبی که در روزنامه‌های آشکار جایی نداشتند، پدید آمدند و ناشران آنها در پی پنهان ساختن هویت خویش بودند.

۳-۱-۳. روزنامه‌های برون مرزی

برآوردن نیازهای خبری جامعه ایرانی مقیم خارج و نوشتن سخنانی که بیان‌ش در ایران دشوار و ناشدنی یا آنچه ملک‌خان در قانون‌اش گفته بود «حق گفتن و نوشتن در ایران موجب خطرات عظیم است» (قانون، شماره ۷، ص ۱)، یا حکمت قاهره از زبان فردی در درون کشور که روزنامه‌های برون مرزی می‌خواند: «در جایی که شخص در پوشیدن قبا و کفش آزادی نداشته باشد، چگونه می‌شود روزنامه... هر چه بخواهد بنویسد»، از مهم‌ترین دلایل انتشار روزنامه‌های برون مرزی بودند (حکمت، ۲۰ ربیع‌الثانی ۱۳۱۷: شماره ۱۰، ص ۸). این روزنامه‌ها توسط جهانگردان و زوار و ضمن بارهای تجارتي به ایران فرستاده و دست به دست می‌شدند.

کسروی مهم‌ترین روزنامه‌های برون مرزی آن دوره را «اختر» استانبول، «حکمت» مصر، «قانون» لندن، «حبل‌المتین» کلکته و «ثریا» و «پرورش» مصر می‌دانست و نوشته است: «گفتارهای روزنامه اختر مایه بیداری کسان بسیاری گردیده. حاجی میرزا حسن رشديه که بنیادگذار دبستان‌هاست می‌گوید مرا به رفتن بیروت و یاد گرفتن شیوه نوین آموزگاری یک گفتار از اختر برانگیخت» (کسروی، ۱۳۵۴: ۳۹). در مورد حبل‌المتین نوشته است: «روزنامه حبل‌المتین از همه روزنامه‌های آن زمان بزرگ‌تر و بنام‌تر بود و در هندوستان چاپ شده و آزادی برای سخن راندن می‌داشت. بارها پیشنهاد قانون و حکومت مشروطه نمود و مردم دلبستگی بسیار به این روزنامه پیدا کردند» (کسروی، همان، ۳۹-۴۴). روزنامه قانون را میرزا ملک‌خان در لندن منتشر می‌کرد که طرفدار تمدن جدید بود و دنیای مرفعی را به خوانندگان معرفی می‌کرد و فلسفه پیدایش ترقیات را تسریع می‌کرد. او سر موفقیت ملل اروپا را به خوانندگان یادآور می‌شد و اعلام می‌کرد که همه این ترقیات زائیده وجود قانون و مساوی بودن همه افراد در مقابل قانون است (قانون، رجب ۱۳۰۷: شماره ۱، ص ۱).

نشریات «چاپک»، «جام جمشید»، «سکندر»، «جام جهان‌نما»، «سلطان‌الاکبر» و «سید اخبار» نیز در هند منتشر می‌شدند. روزنامه «چهره‌نما» و «کمال» و نشریه «لسان‌الغیب» و «شاهسون» در استانبول و حدود سال ۱۳۰۶ ق. منتشر می‌شدند. در این میان، «شاهسون» حکومت استبدادی ایران را به شیوه‌ای مضحک مورد انتقاد و ریشخند قرار می‌داد که انتشار آن به عبدالرحیم طالبوف نسبت داده می‌شود (براون، ۱۳۳۷: ۴۵۶). این روزنامه‌ها از آزادی و آزادی‌خواهی دم می‌زدند، نیرومندی نظامی و اقتصادی ایران

را آرزو داشتند، فروش فرآورده‌های خارجی را در ایران می‌نکوهیدند، مردم را به خرید کالاهای داخلی و تأسیس شرکت‌ها و کارخانه‌ها و تقلید از نمونه ژاپن تشویق می‌کردند و گسترش آموزش و پرورش را می‌خواستند. همچنین روزنامه‌هایی چون قانون، اختر و پرورش تجدد سیاسی و یا تجدد اجتماعی و اقتصادی را نیز خواستار بودند (پروین، ۱۳۷۹: ۴۶۷/۲). تحولی که در عرصه روزنامه‌نگاری اتفاق افتاد، سبب شده بود قدرت از دست حاکمان مستبد به آزادی‌خواهان انقلابی منتقل گردد. روشنفکران مرفعی و انقلابی به عرصه مطبوعات وارد شدند و از آن به عنوان یک ابزار نو و آگاهی‌بخش برای انتقاد از وضعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی استفاده کردند و در تبعید و با استفاده از حریم اجتماعی نسبتاً امن، هسته اصلی انتقاد از پادشاهی قاجاریه را فراهم کردند.

۳-۴. رسالات گمنام

در میان رونوشت‌های پنهان این دوره، رسالاتی گمنام پدید آمدند تا ضمن نقد سلطه و نظام استبدادی، از آسیب حکومت نیز مصون بمانند. زرگری‌نژاد در جلد دوم رسائل مشروطیت به معرفی سه رساله گمنام پرداخته است. «حق دفع شر و قیام بر ضد ظلم» رساله‌ای است ناظر بر تقدس شورش علیه حاکم و دستگاه سلطنت و قدرت برای دفع شر. «کلمه حق یراد بها الباطل» با تکیه بر عقاید سنتی شیعه و با هدف نشان دادن ناراستی و فریب‌کاری مشروعه‌خواهان تبریز انتشار یافته است. رساله «ما که بودیم به چه جا رسیدیم» نیز در انحطاط وطن و اعتلا و تجدید عظمت ایران باستان به صورت گمنام منتشر گردیده بود (زرگری‌نژاد، ۱۳۹۰: ۹۹/۲، ۱۱۸، ۷۲۳).

رساله «شرح عیوب و علاج مملکتی» که حکومت وقت را به باد انتقاد گرفته و خواهان اخذ قوانین اروپایی بود و نوشته‌های میرزا ملکم‌خان را تخطئه می‌کرد، به همراه رساله «در اصلاحات» که در سال ۱۲۸۷ و در پیشنهاد مجلس مصلحت‌خانه و «رساله سیاسی» که در سال ۱۲۹۲ و در بازنمایی سیاست‌های ترقی‌خواهانه عصر سپهسالار است، از جمله رسالات گمنامی‌اند که در این دوره انتشار یافته‌اند (آدمیت و ناطق، ۱۳۵۶: ۵۹-۱۳۶). آجودانی در کتاب یا مرگ یا تجدد از مقاله‌ای گمنام با عنوان «آزادی چه چیزی است» یاد کرده که در نقد گفتار و کردار بعضی از مشروطه‌خواهان نوشته شده و هدفش پایان دادن به پندارهای غلط در این باره بوده است (آجودانی، ۱۳۸۱: ۱۱-۱۲).

۳-۵. تصنیف‌ها

در این دوره اشعار و تصنیف‌هایی تحت تأثیر تحولات جامعه و واکنش مردم به فراز و نشیب‌های سیاسی و اجتماعی روایت می‌شدند. عبدالله مستوفی در کتاب شرح زندگانی من کارکرد این اشعار را هم‌پای کارکرد مطبوعات در جامعه آزاد دانسته و اشاره کرده است که وقتی تعداد اندک نشریات این عصر متعلق

به دولت بود و دیدگاه‌های مردم را منعکس نمی‌کرد، مردم به ساختن چنین اشعاری برای اعلام اعتراض یا نظر خود می‌پرداختند (مستوفی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۶). از جمله این سروده‌ها، ترانه‌ای به نام «شاه کج کلاه» است که مردم در واکنش به تورم و گرانی در عهد ناصرالدین شاه سروده بودند و بر سر زبان کودکان و مردم کوچه و بازار بود.

«شاه کج کلاه رفته کربلا گشته بی‌بلا نون شده گرون یه من یه قرون...»

(قاسمی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۴۷۹).

یکی از مشهورترین آنها تصنیفی است که چند سال پس از جلوس مظفرالدین‌شاه، کسانی در هجو او ساختند و به دده قدمشاد-دده بزم‌آرای آن روزگار تهران-داده بودند تا در مجالس عیش و طرب بخواند. متن این تصنیف به ناتوانی مظفرالدین‌شاه در اداره کشور اشاره داشت:

آبجی مظفر اومده	برگ چغندر اومده
دور دور دور دور شو ببین	امیر بهادرشو ببین
ظر ظر ظر ظر شو ببین	شازده ناظرشو ببین
چادر و چاقچورش کنین	از شهر بیرونش کنین

(پروین، ۱۳۷۹: ۳۶۹/۲؛ قاسمی، ۱۳۸۰: ۴۹۷/۱)

از دیگر تصنیف‌های این دوره می‌توان به تصنیفی در عزل آصف‌الدوله حاکم خراسان و جایگزینی ناصرالملک به جای او اشاره کرد:

«شاه ما داده به ما حاکم فلفل نمکی نه به آن شوری نه به این بی‌نمکی»

یا تصنیفی که مردم اصفهان درباره عزل ظل‌السلطان ساخته بودند:

شاهزاده جان خوب کردی رفتی	قاچ زین بگیر نیفتی
کو اصفهان پاتخت من	کو توپچی کو تخت من»

(قاسمی، ۱۳۸۰: ۳۸۳-۳۸۵/۱)

به روایت کسروی، در گرماگرم مبارزه مردم تبریز با استبدادیان «ترانه‌های ریشخندآمیزی به زبان‌ها افتاد و بچگان بر سر کوچه‌ها می‌خواندند». وی نمونه‌ای از ترانه‌های سیاسی ترکی مردم تبریز را آورده و افزوده است: «این شعرها در تبریز زبانزد همگی می‌بود و از این رو، چون در همان کشاکش‌های مشروطه‌خواهی شعرهایی از این سو و آن سو ساخته شدی، بیشتر آنها با این وزن و قافیه بودی و با همان آهنگ سینه‌زنی خوانده شدی» (کسروی، ۱۳۵۴: ۵۳۶، ۷۸۷).

۳-۲. تلطیف

در شرایطی که گمنامی میسر نباشد، نمایش فرودستان به تمکین گلابیه‌آمیز تبدیل می‌شود و پیام را چنان سربسته بیان می‌کنند که گرفتار انتقام و مجازات نشوند. بنابراین آن را در لفاف نازکی از تلطیف پنهان می‌سازند. این پیام‌ها نباید چنان رمزآلود باشد که دشمن اصلاً نتواند متوجه شود؛ زیرا هدف رونوشت‌های نهانی، تنها بیان مکنونات قلبی نیست، بلکه تلاش برای گذاردن بار نارضایتی بر شانه‌های نخبگان نیز است (اسکات، ۱۴۰۰: ۱۶۵-۱۷۱).

۳-۲-۱. سفرنامه‌های خیالی

از تأثیرگذارترین این کتاب‌ها سفرنامه‌ای است خیالی از زین‌العابدین مراغه‌ای با عنوان سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ که در آستانه انقلاب مشروطیت ایران انتشار یافت. این کتاب شامل انتقاداتی اساسی و مهم از جامعه ایران است و نقش مهمی در آگاهی اجتماعی و سیاسی جامعه ایران داشت. سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ سرگذشت فردی است که سفر خیالی را بهانه و محملی برای نقد و تحلیل وضعیت ایران و بیان آرای سیاسی و فرهنگی خود قرار داده تا از آسیب سانسور و پیامدهای نقد صریح در امان بماند. مهم‌ترین جنبه تفکر سیاحت‌نامه تحول ذهنی و جهان‌بینی تازه‌آن است که از مأنوسات کهنه گذشته روی برمی‌تابد و به ارزش‌های مترقی جدید روی می‌آورد. از مظاهر اندیشه تازه آن، نفی تلفیق گذشتگان در پست شمردن زندگی آدمی در این دنیا و اعتقاد به فاعلیت انسان است (آدمیت، ۱۳۵۵: ۸۸-۸۹). بنابراین تنها حکومت و شاه را مسبب وضعیت فلاکت‌بار ایران نمی‌دانست، بلکه مردم هم سهم قابل توجهی در رذالت زندگی‌شان داشتند.

اثر تأثیرگذار دیگر که بسیار مورد توجه قرار گرفت، مسالک‌المحسنین از عبدالرحیم طالبوف، شرح سفر خیالی و علمی عده‌ای جوان به قلّه دماوند است. در این سفر آنها درباره مسائل اخلاقی، اجتماعی، فلسفی و تربیتی گفت‌وگو می‌کنند. این کتاب تصویری کامل از ایران آن زمان ارائه داده و تمام ارکان جامعه را به صورت انضمامی و عینی نقد کرده و به دنبال آن است تا تصویری از ایران تحت ظلم دستگاه استبداد مطلقه نشان دهد که زندگی مادی و اخلاقی مردم را به درجه‌اسفل السافلین کشانده است. او تغییر حکومت استبدادی به حکومت قانون را تنها راه برون‌رفت از این وضعیت می‌دانست (طالبوف، ۱۳۳۶: ۷، ۹۴).

۳-۲-۲. مکالمات خیالی

مکالمات خیالی از شیوه‌های نگارشی بود که مشروطه‌خواهان و روشنفکران این دوره از جمله میرزا ملکم‌خان در رساله رفیق و وزیر و رساله شیخ و وزیر، میرزا آقاخان کرمانی در سوسمارالدوله و گفت‌وگوی میان سوسمارالدوله و کلانتر با سه رویکرد اجتماعی، سیاسی و فرهنگی (رضازاده ملک، ۱۳۵۴: ۱۳۲)

و جنگ هفتاد و دو ملت در نقد اوهام و خرافاتی که وارد مذهب شده و سبب جدایی افراد بشر گردیده (کرمانی، ۱۳۳۶: ۶۸) و رسالهٔ صد خطابه، دردی اصفهانی در رسالهٔ خروش مرغ سحر و میرزا فتحعلی آخوندزاده در رسالهٔ سه مکتوب و در قالب گفت‌وگوی میان دو شاهزاده خیالی، برای انتشار باورها و نقدهای سیاسی و اجتماعی خود استفاده کرده‌اند (آخوندزاده، ۱۳۶۴: ۲-۳). گفتگوی یک میرزای با علم با یک عوام‌مستحضر از نویسنده‌ای ناشناس که احتمالاً در سال ۱۲۹۸ ق. در تبریز نگارش یافته، نمونه‌ای دیگر از مکالمات خیالی است که پیش از این انتشار یافته بود (آدمیت و ناطق، ۱۳۵۶: ۱۳۶). در آستانهٔ انقلاب مشروطیت، این شیوه بسیار مورد استفاده مشروطه‌خواهان قرار می‌گرفت.

کتاب احمد یا سقیفه طالبی یکی از آثار تأثیرگذار جریان تجددخواهی این دوره است. طالبوف در این کتاب از زبان احمد فرزند خیالی‌اش، به طرح سؤالات ساده دربارهٔ اوضاع ایران پرداخته و از پدر در مورد دلایل عقب‌ماندگی ایران و ممالک آسیایی در برابر پیشرفت اروپاییان پرسیده است. این کتاب حاصل توجه او در ترویج علم جدید بوده که در سه جلد و در تعلیم و تربیت کودکان نوشته شده است و امید و شوقی بر بالیدن کودک ایرانی با تربیت جدید و بر مبنای دانش و ارزش‌های عصر نو و روزگار عصر روشنگری دارد (طالبوف، ۱۳۹۴: ۳۵-۱۰۳). شیخ و شوخ نام اثری است داستان‌گونه که محتوای آن بحثی انتقادی با رویکردی فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و در برخی بخش‌ها نظامی و اقتصادی بین شیخ سنت‌گرا و شوخ متجدد است و جزو آثاری است که این‌گونه عریان به تقابل سنت و مدرنیته دامن زده و سعی در پاسخ‌گویی از موضع سنت دارد (شیخ و شوخ، ۱۳۷۳: ۱۲-۸۱). مکالمات حاجی آقای مقیم و مسافر رساله‌ای است از حاج آقا نورالله اصفهانی که در سال‌های فترت میان مشروطیت اول و دوم نوشته شده و حاوی روایتی اسلامی از نظام سیاسی مشروطه است؛ که با اندیشهٔ دولت «قدر و مقدور» به تبیین فقهی و سیاسی مشروطیت با توسل به آیات قرآن و سنت پیامبر پرداخته است (زرگری‌نژاد، ۱۳۹۰، ج ۲: ۳۱۳). «رسالهٔ لالان» اثر ثقة‌الاسلام تبریزی-روحانی مشروطه‌خواه-دفاعیه‌ای است از نظام مشروطه در دورهٔ استبداد صغیر و تلاشی است خطاب به مردم ایران در ضرورت، منافع و معرفی مشروطه و پاسخی به برخی انتقادهای مخالفان علیه نظام مشروطه (زرگری‌نژاد، همان، ۳۶۸).

برخی از این مکالمه‌های خیالی، رونوشت‌های نهانی‌اند که در مطبوعات این دوره و در قالب انواع مناظره منتشر شده‌اند. لطفی و باغدار دلگشا در پژوهشی به جمع‌آوری و بررسی این مکالمات پرداخته‌اند. برخی از این مکالمات خیالی به صورت مناظره میان افراد و برخی دیگر به صورت گفت‌وگو میان حیوانات یا حشرات منتشر شده‌اند (لطفی و باغدار دلگشا، ۱۳۹۴: ۸۹-۹۲). همچنین باید به مکالماتی که به دلیل نسخهٔ خطی یا چاپ سنگی بودن، کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند، اشاره کرد؛ از جمله رسالهٔ «تاریخ مشروطیت ایران» از مؤلفی ناشناخته که شامل مکالمات خیالی میان «شمازه‌فر» اروپایی و «جمجائیل»

ایرانی دربارهٔ مشروطه و مبانی سیاسی آن است. «جنگ عمیدالدوله» مکالمهٔ خیالی‌ای که برخی از شب‌نامه‌های دورهٔ مشروطه با عنوان «خرنامه» را در خود جای داده و شامل صحبت‌هایی از «خریدزه»، و «حاجی گردن کلفت با ابنای وطن» دربارهٔ وقایع دورهٔ محمدعلی‌شاه و مشروطه است. رسالهٔ «گفتار خوش یارقلی» از محلاتی شامل مکالمات خیالی مذاهب مختلف اسلامی است (لطفی و باغدار دلگشا، ۱۳۹۴: ۹۳). رسالهٔ «سیاست مدن» از حکیم ذوفنون نیز رساله‌ای به سبک داستانی و وجه افسانه‌ها و مینا است (آدمیت و ناطق، ۱۳۵۶: ۶۵).

برخی از این مکالمات، از زبان کودکان خطاب به مردم و ابنای وطن است؛ نمونهٔ این ساختار، مکالمات «طفل هشت ساله» است (گلستان، ۹ رمضان ۱۲۲۳: شماره ۳، ص ۲). نمونهٔ دیگر «ندای طفل مشروطه» در روزنامهٔ استبداد است که دربردارندهٔ صحبت‌های طفلی ۱۴ ماهه به نام مشروطه به مسئلهٔ عدالتخواهی به عنوان عامل اصلی خیزش مشروطه است و برخی رویکردهای سنتی جامعه مانند تعدد زوجات و محدودیت‌های ایجادشده برای زنان را مورد تأیید قرار داده است (استبداد، ۴ رمضان ۱۳۲۵: شماره ۱۰، ص ۵؛ لطفی و باغدار دلگشا، ۱۳۹۴: ۹۴). همچنین می‌توان به شب‌نامه‌هایی اشاره کرد که در این وجه انتشار یافتند؛ از جمله گفتگوی خیالی و طنزگونه میان یکی از اولیا و قاضی الحاجات و علت گرفتاری ملت ایران به ظلم و استبداد که علت را در بی‌توجهی به شریعت و چاره را نه در معجزه‌ای از سوی خداوند، بلکه در اتحاد میان مردم می‌داندست (شریف کاشانی، ۱۳۶۳: ۹۹)؛ و یا شب‌نامه‌ای که گفت‌وگویی خیالی میان میرزا حسین‌خان و میرزا احمدخان در خیابان علاءالدوله است که در انتقاد از ناتوانی شاه در اداره مملکت و سپردن کارها به اتابک و بروز نابسامانی انتشار یافته است (کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۳۲۰؛ رشیده، ۱۳۷۰: ۱۵۴).

۳-۲-۳. خواب‌نامه‌ها

از نخستین خواب‌نامه‌های این دوره «رؤیای صادقه» نوشته سید جمال‌الدین واعظ اصفهانی است. ملک‌زاده کتاب را به پدرش ملک‌المکلمین نسبت داده و نوشته است: «انتشار رؤیای صادقه در سال ۱۳۱۸ هجری غوغایی در ایران برپا ساخت. نگارندهٔ این کتاب برای آنکه فساد دستگاه روحانیت را در ایران به عالمیان نشان دهد و بیدادگری مستبدان را آشکار سازد، حقایق چندی را تحت عنوان خوابی که دیده، منتشر می‌سازد» (ملک‌زاده، ۱۳۸۳: ۵۸/۱-۵۹). خواب‌نامه‌ای دیگر با همین نام یعنی «رؤیای صادقه» از حاجی محمدحسن‌خان تاجر کاشانی در اواخر دوره قاجار منتشر شده و به اوضاع آشفته و نابسامان پس از انقلاب مشروطه و خلع محمدعلی‌شاه از سلطنت اشاره دارد. رساله علت این اوضاع نابسامان را در نادرستی درک مردم از مشروطه و پیش گرفتن راه خودسری و غرض‌ورزی‌های شخصی

مشروطه‌خواهان، به‌خصوص طایفه علمای مشروطه‌خواه دانسته است (تاجر کاشانی و صداقت‌نژاد، ۱۳۶۳: ۹۳-۱۱۰). خلسه خواب‌نامه‌ای از محمدحسن خان صنیع‌الدوله- مترجم دربار و رئیس دارالترجمه- است. او این اثر را در اواخر عمر خود و در انتقاد از وزرای قاجار، به‌خصوص امین‌السلطان و شرح محاکمه آنان نگاشته است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۴۲). «خواب شگفت» خواب‌نامه‌ای است که نویسنده‌اش به دلیل ترس از عواقب انتشار کتابش مبنی بر اینکه «در ایران فضول بسیار است و البته کاف کوفی تکفیر را در این موضوع می‌کشند»، رساله خود را با نام مستعار ملافتحعلی اصفهانی منتشر کرده است. هدف رساله انتقاد از مضار و مفاسد اختلافات مذهبی و خرافاتی است که در کسوت دین پوشیده شده و میان مسلمانان عموماً و ایرانیان خصوصاً رواج دارد (اصفهانی، ۱۳۰۵: ۳). «رساله مجلس شورای آسمانی» نوشته عبدالرحیم الهی، حاوی مباحث نویسنده با فرشتگان آسمان در عالم رؤیاست که در دفاع از مشروطیت و انطباق آن با مبانی اسلام نگارش یافته است. «رؤیای عجیب و مشاهده غریبه» در قالب رساله‌ای در دفاع از مشروطیت نگاشته شده است. این اثر داستان ملاقات شخصی مجهول‌النام با آدم ابوالبشر در عالم رؤیاست و آدم از اهمیت مشروطه و برقراری مجلس شورای ملی سخن می‌گوید. دسته‌ای دیگر از خواب‌نامه‌ها، آثاری‌اند که در مطبوعات این دوره نگارش یافته‌اند؛ از جمله «رؤیای صادقه یا خیالات واهمه» که در آن علت خرابی و اغتشاش ایجادشده پس از برقراری مشروطه، در اقدامات امین‌السلطان، صدراعظم و شیخ فضل‌الله نوری دانسته می‌شود. خواب‌نامه «روایای دلخراش» از عبدالرحیم کاشانی، با رویکردهای وطن‌پرستانه است. در این خواب‌نامه، از مفاهیمی چون عدالت و قانون سخن به میان آمده و دوره محمدعلی شاه به دوره ضحاک تشبیه شده است. «مکاشفه صادقانه از خامه یکی از ارباب دانش»، «خواب پریشان»، «حکایت یا افسانه» و «جا تر است و بچه نیست» از دیگر خواب‌نامه‌های مطبوعات این دوره است که با رویکردی انتقادی نگارش یافته‌اند (لطفی و باغدار دلگشا، ۱۳۹۴: ۸۴-۱۰۱).

۳-۴. اشعار و سروده‌ها

کسروی چکامه‌های وطنی را یکی از عوامل مرتبط با بیداری ایرانیان دانسته و نوشته است: «چون در میان آنان که با اندیشه‌های اروپایی و چگونگی زندگانی اروپاییان آشنا می‌گردند، به عنوان «میهن» و «میهن‌دوستی» نیز آشنا می‌شدند، کسانی چنین خواستند که چکامه‌هایی در آن زمینه بسرایند و در روزنامه‌ها پراکنده کنند» (کسروی، ۱۳۵۴: ۴۶). در همین دوره است که در شعر تعبیرات و ترکیبات استعاری چون «عروس وطن»، «لیلای وطن» و «زلیخای وطن» جای معشوق کهنسال ادب فارسی را گرفت و

عشق به وطن و گذشته تاریخی آن، در جلوه‌های گوناگون در تار و پود شعر در هم تنیده بود و تا سال‌ها پس از مشروطیت همچنان جزو مایه‌ها و تم‌های اصلی شعر شاعرانی بوده است که از درون نهضت مشروطه برخاستند. بررسی‌ها نشان می‌دهد که عارف و عشقی در شعر تنها به وطن و ایران می‌پردازند، اما شاعرانی چون اشرف‌الدین حسینی «نسیم شمال» و ادیب‌الممالک فراهانی ایران باستانی و اسلامی را در پیوند با هم در شعرشان به تصویر می‌کشند (آجودانی، ۱۳۸۱: ۱۳-۵۳). با این حال، شعر ایرج‌میرزا و صدای او در میان آن همه سروده‌های سیاسی و وطنی، شعر و صدایی کاملاً متفاوت و جدید است. بهره‌گیری طنزآمیز او از بسیاری از تعبیرات و واژه‌های رایج در زبان معمولی و گاه زبان «عوام» استادانه و ماهرانه است که در عین سادگی و روشنی، سرشار از ظرافت و نکته‌یابی است (آجودانی، ۱۳۸۱: ۱۶۷).

«خدایا تا به کی ساکت نشینم
من این‌ها جمله از چشم تو بینم...
تو این آخوند و ملا آفریدی
تو توی چرت ما مردم دویدی»

(ایرج‌میرزا، ۱۳۵۶: ۸۴-۸۵)

عارف قزوینی نیز در سروده‌های خود از وطن، آزادی و استبداد حاکم بر جامعه سخن گفته است:

نالۀ مرغ اسیر اینهمه بهر وطن است
مسلك مرغ گرفتار قفس همچو من است

(حائری، ۱۳۶۴: ۲۰۲).

البته مشهورترین تصنیف سیاسی این دوره، ترانه «از خون جوانان وطن» از عارف قزوینی است که در رثای شهدای جنگ مشروطه و حادثه حمله به مجلس شورای ملی سروده است:

«از خون جوانان وطن، لاله، خدا لاله، حبیب لاله، جانم لاله دمیده...»

(قزوینی، ۱۳۸۹: ۳۱۹)

۴. بزم قدرت: نخستین اعلان آشکار روایت نهانی

اعلان آشکار روایت نهانی هنگامی روی می‌دهد که مرز میان روایت‌های نهانی و علنی شکسته می‌شود. هنگامی که عدم تمکین عملی با امتناع علنی و هدفمند همراه می‌شود، به معنای مبارزه و اعلان نمادین جنگ است. روشن است که اعلام آشکار روایت نهانی در زیر دندان قدرت معمولاً توسط گوینده و کسانی که در شرایط او شریک‌اند، همچون لحظه‌ای تجربه می‌شود که در آن سرانجام به جای ابهام و دروغ حقیقت اعلام می‌شود (اسکات، ۱۴۰۰: ۲۲۲-۲۲۴). در هنگامه انقلاب مشروطیت، همان‌طور که مهدیقلی‌خان هدایت گفته، «رجال دولت همه در فکر منفعت؛ فکری که در هیچ کله‌ای نبود، فکر مملکت بود. اگر چند نفری هم در این فکر بودند، مغلوب اکثریت می‌شدند. مردم چیزهایی شنیده و

آرزوهایی در دل داشتند، بمبی در سینه‌ها مخفی بود؛ که تا کی بترکد» (هدایت، ۱۳۶۳: ۲۴). در چنین شرایطی تلاش میان نیروهای اجتماعی، جامعه را مترصد فرصتی ساخت تا تقابل خود با سلطه استبدادی را آشکار سازد. این در حالی بود که اندیشه‌های تجددخواهی و اصلاح‌طلبانه از طریق رنوش‌های پنهان مدت‌ها پیش در جامعه رشد کرده بود و در این زمان در شعارهای مشروطه‌خواهان تبلور می‌یافت. این اندیشه‌ها توسط روشنفکران سکولاریسم و برای استفاده از نفوذ علما در بسیج مردم و ترس از تهدید و تکفیر، در لفافه شریعت پیچیده شده بود. درواقع، نظریه مشروطه‌خواهی که به ایران و خاورمیانه رسید، خواهان حکومتی بود مبتنی بر رأی و مشورت آزاد و بدون محدودیت در کنار عدالت و مسئولیت در برابر قانون که با قانون شریعت همساز و همخوان بود (Vanessa, 2013: 35). از این رو، نزد مردم و علما نیز مشروطیت معنایی جز حکومت کردن طبق شریعت اسلام نداشت. درواقع، نگاه آنان به تلاش‌های کسانی چون ملک‌خان، زین‌العابدین مراغه‌ای در سیاحتنامه ابراهیم‌بیگ و دیگر نوشتارهای مشروطه‌خواهان بود که سعی می‌کردند آگاهانه پیوندی میان مفاهیم غربی و اسلامی برقرار سازند و پشت رهبری علما قرار گیرند تا با توسل به نفوذ آنان در توده، بتوانند مقاصد سیاسی خود را به پیش ببرند (نجف‌زاده، ۱۳۹۷: ۲۰۵).

با این حال، نخستین اعلان آشکار و چاشنی انفجار، بهای شکر بود. حاکم تهران علاءالدوله گمان می‌کرد تاجران دست به احتکار زده‌اند و دستور داد پای چند تن از آنان را فلک کنند. روز بعد بازار بسته شد و بسیاری از بازرگانان، روحانیان و مردم در مسجد شاه جمع شدند تا به رفتار استبدادی حاکم اعتراض کنند (همایون کاتوزیان، ۱۳۹۱: ۱۹۹). از این پس پیوند میان بافت‌های نهادی که در رنوش‌های پنهان و انجمن‌های سری صورت‌بندی می‌شد، زمینه اتحاد و ائتلاف میان گروه‌های مختلف در برابر قدرت را فراهم آورد و به زنجیرهای از کنش‌ها تبدیل شد که به تقابل با حکومت برای برقراری نظم سیاسی جدید منجر گردید. بدین ترتیب، قدرت علما در ائتلاف با روشنفکران برای به میدان آوردن جامعه، بهره‌گیری از سنت بست‌نشینی و گسترش سریع دامنه شورش، مظفرالدین‌شاه را ناگزیر ساخت در برابر این پیشامدها، همه خواست‌های مشروطه‌طلبان یعنی تنظیم قانون اساسی برای تشکیل مجلس و تنظیم نظام‌نامه آن و عزل عین‌الدوله را بپذیرد. این فرمان در ۱۴ جمادی‌الآخر ۱۳۲۴ انتشار یافت (کسروی، ۱۳۵۴: ۴۹-۶۵). بدین ترتیب، گفتارها و نوشتارهای بیرون از صحنه که حاکمان کمتر می‌توانستند بر آن نظارت داشته باشند، همچون فشاری غیرمستقیم بر آنان عمل کرد و در شرایط استبدادی که جلوه‌های مدنی زندگی سیاسی آشکار، ممنوع یا نابود می‌شد، این رنوش‌ها مقدماتی را فراهم ساختند تا جامعه ایرانی در مواجهه با نخستین ضعف یا انعطاف قدرت، سنگ بنای یک کنش نهادینه‌تر و پیچیده‌تر را بنیان نهد و رؤیاهای خود را به سیاست‌هایی انقلابی تبدیل سازد.

نتیجه‌گیری

این مقاله با بهره‌گیری از رویکرد الگوی نظری روایت پنهانی اسکات، به دنبال فهم جدیدی از رفتار و متون سیاسی جامعه ایران در هنگامه انقلاب مشروطیت است. ساختار سیاسی استبدادی جامعه ایران در کنار دیگر ساختارهای جامعه سبب شده تا وجوه مقاومت خاموش جامعه ایران برای مصون ماندن از خشونت نخبگان مسلط، به شکلی گسترده در رونوشت‌های پنهانی جلوه‌گر شود. بدین ترتیب، با تأکید بر مثال‌های متعدد تاریخی می‌توان نشان داد که منطق شکل‌گیری رونوشت پنهان در جامعه ایرانی و وسعت دامنه و تبیین آن از رونوشت عمومی نسبت به برخی جوامع متأثر از ساخت اجتماعی این جامعه است که طی یک فرایند طولانی شکل گرفته و تا حدودی تثبیت شده است. بر این اساس، در آستانه انقلاب مشروطه و در فراسوی اختناق سیاسی و تسخیر حوزه عمومی، بسیاری از روشنفکران و نویسندگان توانستند با تکیه بر سنت‌های جامعه در پنهان‌اندیشی و محافظه‌گرایی و استفاده از شگردهای کنایه، تمثیل و ابهام‌های پر رمز و راز فارسی، گفتمان مورد نظر خود را وارد گفتمان عمومی کنند که بسیار مورد استقبال اقشار مختلف جامعه قرار گرفت. این آثار و رای نقد استبداد سیاسی حاکم، آرمان تجددخواهی و مشروطه‌خواهی را نیز بازتاب می‌دادند و زمینه‌ساز نهضتی اجتماعی شدند که شعارهای خود را در انقلاب مشروطیت متحقق می‌دید. بنابراین آنچه در ارتباط با این رونوشت‌ها دارای اهمیت است گستردگی و فراخ بودن آن در جامعه ایران و همچنین توانایی تأثیرگذاری آن در به چالش کشیدن قدرت سیاسی حاکم است.

References

- Ābrāhāmian, Yavvānd, 1999 š, Irān between two revolutions from the Constitution to the Islamic Revolution, translated by Kazem Firoozmand, Hassan Šamsvari, Mohsen Modir Šānechi, Tehrān, Markaz Publishing. In Persian.
- Ākūndzadeh, Mirzā Fath Ali, 1986 š, Maktobāt: Kamāl al-doleh's letters to Prince Galāl al-doleh, to the attention of M. Sobhdam, Mard Emruz, Bi Ga.
- Ājoudani, Mašaāllah, 2002 š, or Death or Modernity, a book in constitutional poetry and literature, London, book chapter. In Persian.
- Ādamiyat, Fereydun, 2006 š, The idea of progress and the rule of law of the Sepahsalar era, Tehrān, Ķarazmi Publications. In Persian.
- Ādamiyat, Fereydun, 1976 š, The ideology of the Iranian constitutional movement, (the first volume), Tehrān, Payām Publications. In Persian.
- Ādamiyat, Fereydun; Nāteq, Homā, 1977 š, Social, political and economic thoughts in

- unpublished works of the Qajar period, Tehrān, Āgah Publications. In Persian.
- Āfāri, žānet, 1998 š, Semi-secret associations of women in the constitutional movement, translated by Javad Yousefian, Tehrān, Nashr bānu. In Persian.
- Āfāri, žānet, 2006 š, The Constitutional Revolution of Iran, translated by Rezā Rezāei, Tehrān, Bistun Publishing. In Persian.
- Ahmadi, Hamid; Ƙošbin, Maliha, 2013 š, Constitutionalism in Mašhad: (Backs, processes and policies of Russia), Al-Zahrā University of Islamic and Iranian Quarterly, Al-Zahra University, 24th Year, New Volume, No. 21, pp. 5-34. In Persian.
- Bāmdād, Badr al-Muluk, 1968 š, Iranian woman, from the Constitutional Revolution to the White Revolution, Tehrān, Ibn Sina Publishing. In Persian.
- Brōwn, Edwārd, 1958 š, History of Iranian Press and Literature in the Constitutional Period, translation and annotation and historical and literary research: Mohammad Abbāsi, Tehrān, Center of Knowledge. In Persian.
- Diary of Mirzā Hasan Ƙān Etemād ul-Saltanea, 1988 š, Tehrān, Amir Kabir.
- Etemād ul-Saltanea, Mohammad Hassan, 1978 š, ecstasy, by Mohammad Katiraei, Tehrān, Tahuri Library. In Persian.
- Fathi, Nusratullāh, 1977 š, Azerbāijān Triple Speaker, Publisher: Author. In Persian.
- Qāsemi, Seyed Farid, 2001š, The Story of the Press in Iran: Ruzgar Mohammad Šāh and Nāsser al-Din Šāh (Volume 1), Tehrān, Office of Media Studies and Planning. In Persian.
- Qānon, No. 1, Rajab 1299 š.
- Deed of History, 1989 š, by Iraj Afšar, Tehrān, Talāieh. In Persian.
- Hāeri, Seyed Hādi, 1985 š, Aref Qazvini, National Poet of Iran, Jāvidān Publishing.-Wisdom, No. 10, 8th year, 20th of Rabi al-Ṭāni 1388. In Persian.
- Hedāyat, Mehdi Qolīkān, 1984 š, Dawn of Legitimacy, Tehran, Jam Publications. In Persian.
- Isfahāni, Mollāfth Ali, 1926 š, The Amazing Sleep, Berlin, Iranšahr Printing House. In Persian.
- Incidents: A collection of reports of British secret writers in the southern provinces of Iran from 1913 to 1944 AH, written by Ali Akbar Sirjani, 2005 š, Tehrān, Našr no. In Persian.
- Kātuziyan, Mohammad Ali Homāyun, 2012 š, Iranians of the ancient period to the contemporary period, translated by Hossein Shahidi, Tehrān, Markaz Publishing. In Persian.
- Kermāni, Mirzā Āqā Ƙān, 1997 š, Haftād Do Mellat, translation: Mirza Mohammad Khan Bahadur, Tehrān, Literature Club. In Persian.
- Kermāni, Nazemoleslām, 2005 š, History of Iranian Awakening (Volumes 1, 2 and 3), Tehrān, Amirkabir Publications. In Persian.
- Kesravi, Ahmad, 1975 š, Constitutional History of Iran, Tehrān, Amirkabir. In Persian.

- Kohen, Goel, 1981 š, History of Censorship in the Iranian Press (Volume 1), Tehrān, Āgha Publishing. In Persian.
- Kair ul-Kalam, No. 6, 22 Rajab 1907 š. In Persian.
- Lotfi, Naqi; Baghdadar Delgoša, Ali, 2016 š, Fictional Conversations: A New Critical Factor in the Press Discourse of the Constitutional Period, Historical Science Research, Volume 7, Number 2, pp. 85-104. In Persian.
- Lambton, A.K.S, 2000 š. Theory of Government in Iran, Compiled and translated by: Changiz Pahlavan, Tehrān, Gio Publishing. In Persian.
- Malekzād, Mehdi, 2004 š, History of the Constitutional Revolution (Volume 1), Tehran, Soḡan Publishing. In Persian.
- Mostofi, Abdullāh, 2007 š, Description of my life: Social and administrative history of the Qajar period (Volume 1), Tehrān, Hermes Publishing. In Persian.
- Rezāzādeh Malek, Rahim, 1995 š, Susmar al-Doooleh, Biga, Dunyā publishing. In Persian.
- Najafzādeh, Mehdi, 2019 š, Relocation of two revolutions, Tehrān, Tisā Publications. In Persian.
- Parvin, Naser ul-Din, 2000 š, History of Iranian Journalism and other Persian Writers (Volume 2: Freedom Crisis), Tehrān, University Publishing Center. In Persian.
- Qazvini, Aref, 2011 š, Divān, Tehrān, Soḡan. In Persian.
- Rošdiea, Šams ul-din, 1983 š, Omr Traditions, Tehrān, Publishing History of Iran. In Persian.
- Rošdiea, Faḡr ul-ddin, 1991 š, Biography of Pir Maaref Rošdiea, Tehrān, Helmand Publications. Government newspaper against Iran, No. 552, 12 Rajab 1250. In Persian.
- Scott, Jaimes, 2017 š, Dominance and Art of Resistance, translated by Afšin Ḳakbaz, Tehrān, Markaz Publishing. In Persian.
- Ṭoraya, number 10, first year, nineteenth of Ša'ban 1937 š. In Persian.
- Sardārnia, Samad, 1984 š, The role of the unseen center of Tabriz in the Constitutional Revolution, Tabriz, Šafaq Press. In Persian.
- Šarif Kāšani, Mohammad Mehdi, 1983 š, Coincidence events in the times, edited by: Sirus Saadvandiān, Mansoureh Nezām Māfi, Tehrān, Publishing History of Iran. In Persian.
- Šerāfat, No. 7, 3rd of Rabi ul-sani 1908 š. In Persian.
- Šeiḡ and šuḡ by Ahmad Mojāhed, 1995 š, Šeiḡ and šuḡ of socio-political treatises from the late Qajar era, Tehrān, Rozaneh Publications. In Persian.
- Tajer kašani, Haj Mohammad Hassan Kān; Sedaḡātnežād, Jamshid, 1984 š, Royā Sadeqea, Tehran, Skill Printing House. In Persian.
- Torkamani Aḡar, Parvin, 2017 š, Justice and its reflection in the history of the writings of Iranian historians (third to sixth centuries AH), Historical researches, Institute of

Humanities and Cultural Studies, Year 8, No. 1, pp. 119-133. In Persian.

Tālibuf, Abdolrahim, 1987 š, Masālek al-Mohsenin, Tehrān, Šabgir Publications. In Persian.

Tālibuf, Abdolrahim, 1394 š, Book of Ahmad, by Farāmarz Motamed Dezfuli, Tehrān, Shirazeh Publishing. In Persian.

Tabātābai, Seyyed Javad, 2006 š, Reflection on Iran (Tabriz School and the Foundations of Modernism), Tehrān, Sotudeh Publications. In Persian. In Persian.

Zargarinežad, Qolām Hossein, 2011 š, Essays on Constitutionalism according to the proponents and opponents, Volume 2, Tehrān, Publications of the Institute of Research and Human Developmen. In Persian.